

Богдан Лепкий

МОТРЯ

ТОМ ПЕРШИЙ

Пам'яті батька

ЦАР

Оркестр заграв «Гей, не дивуйтесь», і в бенкетний зал увійшло 12 хлопців у білих фалендишових каптанах і в жовтих чобітках зі срібними підківками. Один в одного гарні, як мальовані, рівного росту, з рівно підстриженим руським волоссям; вуси їм ще й не засівалися. По двох несли великі срібні підноси, на котрих, ніби живі, зривалися до лету великі фазани. Хлопці рядом уставилися від дверей до кремену, біля котрого за бар'єром тупцював старий ключник і поралося двох крайчих.

Ті розглянули підноси, чи страві чого не хибує, вибрали щонайкращий і разом з хлопцями, котрі його тримали, пішли через зал у верх стола, де сидів... його величество цар Петро.

Наліво біля царя — Олександр Данилович Меншиков, а направо — господар хати Іван Степанович Мазепа.

Крайчі склонилися низько, й хлопці пристанули між царем і гетьманом.

Гетьман доторкнувся рукою важкого підносу і попросив високого гостя, щоби ласкав почати страву.

Високий гість був справді високий, а буйна темна грива робила його ще вищим, бо інші гості здебільшого були гладко причесані. Пир тривав вже яку годину, з'їли страв чимало, а чарок випили ще більше, що й видно було по червоних обличчях і потускклих очах, котрі всміхалися тим солодким усміхом, який викликає сите задовілля.

Обличчя Петра, жовтувато-біде, широке, мов надуте, подобало на місяць уповні, тільки що на місяці голим оком не побачиш тих мертвих гір-вулканів, які на ньому є, а на царському виду було чимало прищів, з яких струмками спливав піт, бо жара надворі стояла величезна. Була половина липня, коли у Києві починаються найбільші спеки.

Цар порозпинав свій генеральський каптан так, що тільки лента від Первозванного Андрея не пускала наверх сорочки. Але й це не багато помагало. Йому подавали одну хустину за другою до втирання лица, і він їх мокрими відкидав поза себе, де стояло двох, мов струна витягнутих, лакеїв. Остання одному з них попала просто на голову, і лакей так і стояв з нею, не сміючи скинути з себе високоцінної реліквії. Полковник Апостол перший

побачив це і всміхнувся своїм лівим оком, а за ним стали й другі підсміхатися та штовхати себе, аж гетьман шепнув Войнаровському на вухо, щоби зняв хустину з лакея, що цей і зробив. Але саме тоді Петро знову відкинув хустину і мало не попав нею у лице Войнаровського.

— О, пардон, мосіє Войнаровскі, — сказав і розсміявся своїм голосним хохотом.

Щолиш тоді всі стали голосно сміятися, аж зал гуготів.

Тільки світліший Олександр Данилович Меншиков навіть оком не моргнув. Сидів випрямлений, доторкаючись всіма десятима пальцями стола, прикритого дорогоцінним обрусом, мережаним та вишиваним у полтавські квіткові узори шовками лагідних красок, що ніби полиняли на яркім київським сонці.

— Гарні у вас птиці літають, Іване Степановичу, — сказав цар, встромляючи бажантові ¹ ніж у хребет з такою силою, що хлопці з підносом аж присіли. — Чи то тутешні, чи заграничні?

— З мого хутора на Бондарівні прилетіли до стіп вашого величества.

¹ Фазан.

— Не до стіп, а до зубів і до жолудка, пане гетьмане, — відповів цар, набираючи собі спорий шматок і стільки ж накладаючи на срібну тарілку гетьманові.

Гетьман припіднявся і подякував цареві, а крайчим дав головою знак, щоб піднесли страву Меншикову.

Тоді й решта хлопців з підносами підійшли до столів, і пишні птиці пропадали, роздроблюючися по тарілках так, що тільки хвости й крила осталися на підносах.

— Щоби ця птиця в жолудках не літала, то треба її напоїти анижівкою, — сказав цар.

Гетьман, побувши це, сейчас власною рукою налив і підніс цареві велику золоту чарку, на якій по-мистецьки вирізьблений був гулящий похід Вакха.

Цар підняв чарку, а на галереї роздалось многолітствіє, виконане гетьманським партесним хором. Дисканти, альти, тенори й баси були так гарно дібрані і так зіспівані, що подобали на один чарівний інструмент, на яким грав якийсь незвичайний мистець.

— Не знаю, що у вас, Іване Степановичу, краще, анижівка чи хор. Їй-Богу, такої анижівки я зроду не пив, — сказав цар і поставив чарку на стіл з такою силою, що будь вона зі скла, то вдребезги розлетілася б.

— Радуеться вельми серце моє господарське, що наш домашній трунок припав до вподоби мому найдостойнішому гостеві, і, коли сміливість моя не переступить меж. дозволеної приличності, я осмілюсь одну барилочку напитку цього покотити до воріт нової столиці.

— Та що ж, — відповів цар, — поляки кажуть: добрий трунок на фрасунок; коти, Іване Степановичу, коти! Будемо пити за твоє здоров'я та думати, як би тобі віддячитися за таку анижівку. Правда, Даніліч?

— Що ваше царське величество звелять сказати, все суцця правда, — відповів Меншиков, зриваючись з місця і стаючи з руками по швам.

— Сідай, князю! — гукнув на нього цар і сіпнув так сильно за рукав, що Меншиков перестрашено глянув, чи він ще рамена тримається. — Ти ж не бублики продаєш, — говорив до нього півголосом, — а на пиру в гетьмана за столом сидиш, зрозумів? А пустих компліментів теж не потребуєш казати, бо я на них не ласий. Говори прямо, що славна Мазепина анижівка і що ти її вип'єш, якщо я тобі позволю, а за це ми придумаємо Мазепі такий дарунок, якого він і не сподівається.

— Ваше царство, ваша й сила, — відповів гетьман, — а для мене вже й тої честі багато, що такого великого гостя вітаю у своїй мізерній хаті.

— Дай Боже всякому такої мізерії, як у вас, Іване Степановичу, — казав цар. — Та не лиш, як у вас, але як і у ваших людей. Може, Кочубей бідний?

— Гетьман знає, що у нас нічого немає, — відповів Кочубей, викликуючи загальний сміх, бо всім відомі були його багатства.

— Веселий народ малороси, — завважив цар, — вам і блазнів і карлів не треба, а мої понадуваються, як сичі, що й страва мені не смакує. Налий же, Іване Степановичу, ще моєї анижівки, їй же Богу, хороша.

Гетьман налив, цар підняв чарку, хор заспівав «Многая літа».

— Гарний край та ваша Україна, — хвалив цар, — тільки жарко дуже і до моря далеко. Я б ті ваші пороги до чортової матері геть порозбивав та флотилію у Понтус Евксінус ² пустив, турецькому султанові під самий його закоцьорблений ніс. Правда, Даніліч? Подумаємо над тим.

Меншиков по старій звичці хотів знов зірватися з місця, але цар так кріпко поставив йому руку на коліно, що йому аж у пальцях затріщало.

² Чорне море (латин.)

— Ну, отже! Але ти, Іване Степановичу, — звернувся цар до гетьмана, — прости за слово, дурний.

— Його величество, — почав Меншиков, хочачи злагодити гострий вислів царя, але цей не дав йому прийти до слова:

— Пошийсь і ти у дурники та їдж бублики, от що! — казав до Меншикова, а повертаючись знову до гетьмана, говорив: — А дурний ти, Іване Степановичу, тому, бо нас так славно гостиш. Мої люди і без того просяться на Україну. Дозволь, мовляв, царю, піти й хорошенько обловитися, бо під царським оком у Петербурзі годі здирства робити. А якщо цей пир ще яку годину потриває, то й Даніліч захоче на Україну проситися... Не переч, князю, не переч! Ти ж. перед хвилиною сказав, що кожде моє слово — це суцця правда, значиться, я правду кажу. Чого доброго, тобі ще й гетьманської булави захочеться...

Цар уже таки добре був випив, і в його що було в серці, те й було на язиці. Від трунку та від горяча понабігали йому жили на висках і на великих мозолистих руках, високе чоло морщилося, а бистрі очі вискакували з лоба й бігали направо й наліво. Цар кивав нервово головою, жмутки буйного волосся тряслися, і він подобав тоді на льва, що шукає жертви, щоб кинутися на неї.

подавали нову страву. Зі шматків усякого м'ясива був вироблений по-мистецьки олень, що лежав на підносі, ніби в лісі на мураві. До м'яса обносили в срібних сосієрах підливи чотирьох родів: чорну, жовту, рожеву й червону, яку хто хотів. Остальня була з томатів, що якраз тоді входили дуже в моду. В підливі тій плавали цілі гарні червоні овочі, начинювані начинкою, так смачно приладженою, що хто її засмакував, то й м'яса відрікався, а ще тої червоної підливи казав собі давати.

Один з царських людей якось неуважно набрав собі страву, і томат покотився на білий обрус, значучи на ньому червону доріжку.

Цар спалахнув. Ціле його велетенське тіло стрепенулося, грива наїжилася, викотисті уста відчинилися, показуючи великі рідкі зуби.

Всім було відомо, що царський гнів вибухав несподівано, як улітку громи, і що не було тоді сили, яка би могла його зупинити. Він, як буря, торощив усе кругом, як розгукана стихія, нівечив оточення і, звичайно, щопиш у сні вертав до рівноваги. Царським людям душа влізла в п'яти; вони витверезилися нараз, їх обличчя з червоних робилися білими, а очі з усміхнених ставали перестрашеними.

Небезпека висіла на волосинці.

Але цар, мабуть, пригадав собі, що він не в себе дома, запанував над собою, і тільки з його широких грудей, як з ковальського мішка, добулося важке зітхання. А все ж таки він ухопив рум'яний хлібець, що стояв біля срібної тарілки, і жбурнув його просто в лоб неважливого свого «чоловіка».

— Та й возися тут з такими азіатами! — сказав, звертаючись до Меншикова. — Його в конюшню, а не в Європу пускай, скотина... Уф! Та й гарячо як... Може б, ще анижівки?

— Від алкоголю, смію зауважити, — казав Меншиков, — підноситься температура.

— Як у кого, а в мене клин клином вибивають, наливай, Іване Степановичу.

Гетьман налив, оркестр на хорах гукнув грімкого марша, цар випив, обтер велике лице свіжою хустиною і кинув її мокрою, як хлющ, позад себе, влучаючи тим разом у шибку вікна.

— Чув ти, Іване Степановичу, який я скупий. Кажуть, що я циркель ношу в кишені і, як прислуга не бачить, міряю ним хліб після обіду, а перед вечерею перемірюю, чи не вкрали. Га, га, га! Хай кажуть, не зашкодить. У нас і так злодій на злодію їде і злодієм поганяє. Хай бережуться! Правда, Даніліч?... Та ще кажуть, що я як всерджуся, то на різницю біжу і волам голови рубаю, ніби кругом мене і без того мало волів; волів, ослів, цапів і всякої скотини... Але тому північному «шпуцерові»

я таки мушу ті його тонкі ноги підшибнути; він мені ними заскоро бігає по Європі. І тую решту волосся вискубу йому з лисого лоба, бо й так воно торчить, як когутячий гребінь. Коли б я його раз тільки попав у свої руки!

— Попадемо, ваше величество, — піддобрювався князь Меншиков. — При першій баталії зловимо його.

— Ти його зловиш, Саша? Ха-ха-ха! От ткнув, як пальцем у небо. Карло авантюрист, він шведів веде у загибель, але все-таки він герой, як не лев він, то тигр, а ти тільки лисиця. Лисиця тигрові не пара.

Цар був напідпитку, його гадки не трималися купи.

— Люблю я скороходів, а мої люди ходять, як медведі. Їм усе здається, що вони халатами московське болото загортають. Вони все ще рукою за бороду — мац, а бороду цар узяв, добре, що голову лишив, а то й вона декому не потрібна. Голов забагато, а розуму чортма. А все-таки я цей розум добуду, як не чим другим, то моєю дубинкою. Правда, князю, славна в мене дубинка?

Попавши на улюблену тему, хвалився, чого-то він не зробить. Як наскучить Петербург, то Царгород звоює, хрест на Софії почепить, Середземне море флотом своїм замкне і на Індію піде, бо на місці стояти не любить.

Коли цар говорив, усі мовчали й слухали набожно, тільки крайчі бігали по залу та прислуга справно й мітко збирала зі столу посуду й подавала нову. Стояли її цілі стоси в кремені, який по-старому мисником називали. Срібні тарілки, півмиски, ножі й вилки всіляких розмірів і різного фасону. Цар їв із золотої посуду. Але вилок ні ножа не вживав, м'ясо пальцями дер, казав, що так і Генріх VIII робив.

Прислуга змінила обруси. Замість білих, з тонкого лляного полотна, накрили столи шовковими, блідо-голубої краски з золотими, ручно вишиваними квітками. Замість срібних тарілок подали фарфорові з малюнками козаків і коней біля шатер і крамів, у яких гарні шинкарки шинкували мід та горілку.

— Отся чисто як Кочубеїха, — казав полковник Скоропадський, показуючи свою тарілку сусідові з правої руки.

— Пізнати з мови, якої хто голови, — відповів Кочубей, зачувши слова, трохи заголосно вимовлені.

Може б, вони й далі перемовлялися, бо щось мали на пенюку, але в зал увійшло дванадцять хлопців в ясно-синіх чемерках з золотими гудзиками й потребами. Чотирьох двигало величезний піднос під накривкою з французького тіста. Інші у кришталевих чашах розносили солодкі

підливи, смажені Овочі, турецький мід і сорбети. Ті, з підносом, скорим кроком побігли у верх стола і стали між гетьманом і царем. Гетьман підняв покриву, і на підносі показався Петербург, царський двіроч і порт, а в порті корабель. Море — то була солодка морожена страва. На кришах будинків на набережній, на стовпах — скрізь білівся цукор, як іней. Штука була так гарно з цукру вироблена, що цар не міг нахвалитися і казав, що коли б це не літо і коли б не треба було спішитися, бо «кунштик» розплинеться, він волів би дивитися на нього, як їсти.

Набрав мороженого повну золоту ложку і гетьманові наложив, а тоді піднос помандрував кругом столів. Крайчі налили чарки старим угорським вином, від котрого по залу понесло пахощами, так принадними для вибагливого носа.

Гетьман встав і виголосив одинокий тост в руки достойного гостя.

Дякував за честь, яка його і його генеральних старшин і цілий край нинішньої днини стрінула, бажав цареві Мавтузалемових літ і Самсонової сили, щоб він під ноги свої покорив усякого врага й супостата, щоби про нього слава на весь світ залунала і щоби вівіки вічні не вмовкала.

— А нас, помічників своїх вірних, котрі і здоровля свого для тебе вколупали б, коли б можна, збережи й надальше у своїй пам'яті і ласці царській.

Ціле товариство вислухало стоячи недовгого, але дуже кроснорічиво виголошеного тосту, суто підмащеного латиною і цитатами зі Святого письма. Нараз дехто мало чарки не випустив з рук, бо ще гетьман не проголосив останнього слова, як з валів ревнули гармати.

Дано 12 сальвів, від яких задрижала земля і посипалися спілі грушки в гетьманському саді.

Цар піднявся у весь свій превеликий ріст, в ліву руку взяв золотий пугар, а правою стиснув тонку долоню Мазепи.

— Спасибі, гетьмане Іване Степановичу, славу гостину зготовив єси нам нині, тільки не вистрілюй пороху даром, на ворогів ховай.

— У мене є свої млини, скільки треба, тільки змелемо сірої муки, щоб було чим ворогів угостити.

— Ну, то й добре, — і цар пригорнув гетьмана до себе та поцілував його.

Тоді келих підняв до уст і пив, пив, поки дна не побачив.

Випивши, сів на свій високий фотель, червоним сап'яном вибиваний, і відсапнув.

— Уф, та й яка ж жара! Добре, що мух нема. А то, коли б ще від них прийшлося відганятись...

Слуги змінювали воду, що у великих мідяних посудинах стояла по углах залі, щоби від неї ішла прохолода. До води вливали рожавий олій, відчинювали горішні вікна й кипарисовими гілками

навівали прохолоду. Царські очі дивилися кудись далеко, далеко, заходили туманом, маліли, і на них звільна, як вечірні сумерки на вікна, опускалися повіки.

Голова царська опустилася на сап'янову спину високого фотелю, руки кріпко стиснули голову львів на різьблених поруччях, широка андрейвська лента подалася, сорочка розтворилася, буйне волосся розлилось неспокійними хвилями кругом круглого обличчя, і — цар заснув.

Його обличчя, перед хвилиною ще таке грізне й непевне, як буревісна хмара, лагідніло й набирало виразу старої дитини, якій сниться якийсь химерний сон. Хто вгадає, що снилося тоді Петрові? Може, ревія флоту біля берегів його столиці, на яку приїхали Дніпром і новими каналами кораблі з Чорного моря, може, його нова палата над розкішними берегами Босфору, може, великокняжий дворець у Києві, де колись стояв пристіл святого Володимира, а може, прямо повні груди його цариці, на яких він заснув, а вона своєю кріпкою рукою гладить його кучері і промовляє стиха: «Спи, мій неуговканий хлопчику, спи!»

Меншиков притулив два пальці до уст: «Тс!» — і в гетьманській палаті зробилося тихо, хоч мак сій, ніби в казці про сплячу царівну. Хто де з прислуги стояв, там і до місця прилип. Царські люди дух затаїли в собі. Меншиков боявся, щоби

котрий не гикнув. Дав рукою знак — і вони, не шураючи кріслами, встали, показав на двері, — на пальцях вийшли.

Гетьманські старшини пішли їх слідом.

На голову царя лилося крізь одно з вікон золоте київське сонце. Гетьман власною рукою засунув червону оксамитну занавісу, власною рукою застановив бронзовий голландський годинник, котрий за кілька хвилин мав почати свою курантову арію.

Гетьман з Меншиковим вийшли із залу останні.

Цар спав.

Він привик до того здавна.

І в Петербурзі, від п'ятої години зранку шибаючи собою по усіх усюдах, як по пустині ураган, то працюючи, то зганяючи свій невмолимий гнів на винуватих і безвинних, він щодня за обідом присідав тихо на хвилинку, а з'ївши й випивши за трьох, засипляв сном дитини.

Гетьман знав його стару звичку і біля ідального залу казав приготувати відпочивальню для царя з великим і кріпким дубовим ліжком, накритим новою, гарно виправленою шкірою з оленя.

Та цар не дійшов туди. Видно, що й фотель, червоним сап'яном побитий і гарно кінським волосом вимощений, високий і широкий, бо в

якім-будь, як для звичайних людей, цар не вмiщався, видно, що й цей фотель, після випитих чарок та ще в жарку літню днину, вколисав бурливого царя до спокійного сну. Цар спав...

СЛУХАЙ, ЦО МЕНШИКОВ СКАЖЕ

Гетьман Мазепа попід руки зі світлішим Олександром Даниловичем Меншиковим увійшли до сусідньої кімнати.

Була вона вистелена пушистими перськими диванами, котрі глушили навіть ходу здорових боярських стiп. Тільки козацькі сап'янці поскрипували злегка.

Кругом кімнати стояли шафи, а в них за мосяжними решітками уставлені в білий пергамін з пооправлювані книжки. Було й декілька переплетених у людську шкіру. Привіз їх гетьман ще колись давно з заграниці як доказ, що й там, де висока культура, лучаються прояви варварства. Над шафами висіли ритовини своїх і заграничних мистців, між котрими гетьман, зокрема, любив портрети Гондіюса.

У шкіряних вигідних фотелях і на дубових данцігських стільцях сиділи гуртками генеральні

старшини, і полковники, і другі гості, розмовляючи півголосом із собою.

Прислуга розносила чорну каву, варену на турецький лад. Не мололи її, лиш товкли на крупи і пражили у мідяних риночках з довгими ручками. Кипучу, з шумкою, приносили й наливали з риночок у філіжанки з гербами Мазепи.

Запах кави мішався з тютюновим димом, бо чури розносили файки на довгих цибухах, набивши їх турецьким тютюном, котрого повно було у слонових ящиках на круглих столах. Дехто із старшин не приймав файки, лиш витягав із шараварів свою власну, на короткім цибушку, носогрійку і набивав тютюном з власного городу, до котрого так привик, що й гетьманський не підходив йому під смак.

Стародубський полковник Скоропадський, з лагідним панським обличчям, тримав у своїй тонкій долоні пухку руку генерального судді Кочубея і впевняв його, що йому й не снилася така грішна гадка, щоб обидити його «зацну й вельми шановну малжонку», Любов Федорівну. Нехай би й сам генеральний суддя приглянувся був до його тарілки, то сказав би певно, що це ніби живий «контерфехт» пані Кочубеїхи. Кочубей вузькими, татарського крсю очима дивився на стародубського полковника і похитував головою, аж довге товсте волосся скоботало його по потилиці. — Із-за такої

пустої причини годі нам, пане полковнику, своєї товариської приязні псувати. Кажуть, що коли добре дивишся на місяць, то побачиш, як там брат брата на вилах тримає. Чому ж тоді і на гетьманській тарілці не можна було вам добачити портрету моєї пані? Що моя дружина — жінка стійка, з того я собі великого сорому не маю, бо вона мені, за недостатком часу, у моїх маєтностях велику поміч повсякденно чинить, за що я Господові, встаючи й лягаючи, з глибини серця мого щиро дякую, що не спарував мене з якоюсь модницею, легким вітром підшитою. Кажуть про неї, що нібито як вона гляне, то молоко кисне. Та це лиш вигадки такі, бо, дивіть, кільки я літ з нею прожив, а й досі не скис.

— Якщо на вас, пане суддю генеральний, дивитися, то треба сказати, що у вас дружина, що й кращої не треба.

— А так! Вона, бачите, не з тих, що, як то кажуть, через твою яму на другого гляну.

— Але й ви, мабуть, не з тих, щоб можна сказати: одну милу в яму, на другу гляну.

— Хорони мене, Боже, я не з тих, що, як той мовляв, взяв Бог жінку, а я візьму дівку. В мене вже тая пісня давно відспівана, і вдруге я її співати не хочу. Я чоловік старої моди, не теперішній. Ви, пане стародубський полковнику, знаєте, як воно є, бо чую, що й ваша пані Настя, не в гнів їй кажучи,

не іншого кшталту; жінка цнотлива, але за словом до сусіди не йде. А що про мою всячину плещуть, то тому, бо вона гетьманові не злюбилася, а знаєте, що від голови риба смердить.

— Тс! — і стародубський полковник смикнув Кочубея за рукав, бо гетьман недалеко від них сидів і з Меншиковим щось пошепки балакав.

— Від тої вашої чорної «кагуї», — казав світліший, — хміль мені з голови вишумів, а я, правду сказати, таки чимало випив, бо й пивниця ваша дійсно гетьманська.

— Кава — напиток добрий. Я до неї ще за молодих літ привик. У Марселі і в Парижі є окремі доми, кофейнями звані, куди сходиться інтересний народ, письменники, комедіанти тощо. В Лондоні славний лікар Гарвей записав лікарській колегії цілих 56 фунтів зернят отсеї кави, щоб вона пила й розсліджувала її вплив на жолудок. І я впевнився також, що проти сонності, проти втоми, коли чоловік не може гаразд умово працювати, цей напиток кратний всілякого ліку. Так випиймо тоді по чарці.

Меншиков пив і кури́в файку, пускаючи дим далеко позад себе, щоб він не ліз гетьманові в очі.

Гетьманське обличчя, хоч старе, було таке свіже й гарне, що всякий мимохіть шанував його, навіть Меншиков, котрий, крім царя, не шанував нікого, бо й нікого тоді не боявся.

— Цар був нині до вас дуже прихильний, — казав світлійший, — дуже! Таким прихильним я його вже давно до нікого не бачив. Вам, пане гетьмане, Іване Степановичу, треба би пильно дбати, щоб не втратити царської ласки.

Лівий куток гетьманових уст злегка задрижав, і ліва брова піднялась вгору. Гетьманові не подобався такий вислів впливового царського достойника, колишнього бублейника. Але він погадав собі, що це гість і гість, котрий випив не трохи, і відповів спокійно:

— Знаю я, що панська ласка на бистрім коні їздить, але я вже, бачите, надто старий, літами і службою прищений, щоб мені підбігати за нею.

— Підбігати не підбігати, а все-таки мати на виду, щоб вона не перескочила на когось другого.

— На другого?

— А так. Гадаєте, що ніхто з ваших не запопадає її. Гадаєте, що це все ваші приятелі? — і він рукою показав на гетьманських старшин. — Це такі приятелі, що з ними дружи, а ніж під полою держи. От що! Це я вам по прихильності до вашої світлої особи кажу, а не з іншої причини.

— Спасибі вам, князю Олександрє Даниловичу, у прихильність вашу мені нема що й сумніватися. Я числю на неї, як на чотири тузи. Але скажіть же ви мені, будь ласка, якими способами можу я ще більше задокументувати свою вірність

цареві? Хіба ж я з Голіциним не ходив на Перекоп, а що похід не вдався, так це його, а не моя вина. І невже ж я на приказ царський не будував кріпостей на річці Самарі і на Орелі, зражуючи собі Запорозьке військо, бо тії кріпості, як вашій світлості відомо, заступали шлях українському народові на Запорожжя? Хіба ж я мало мав турботи з Петриком за ті три роки, що він баламутив на Україні, невже ж я не брав Кізікермен, не посилав 15 тисяч козаків на Азов, а Іскру з моїми охочекомонними на Лівонію, то знову 10 тисяч козацтва у Псков? Невже ж не ходили в далекі і трудні походи мої полковники Борухович. Апостол і Миклашевський, затрачуючи чимало козацького народу на царських вислугах? Всього й не перечешиш, і не хочу я вичислювати, щоб не здавалося світлості вашій, що про свої заслуги нагадую, нагороди якоїсь собі бажаючи, бо мені, старому, ніяких нагород уже не треба, крім вічної, о котру я Всевишнього в церквах, моїми коштами, на більшу його славу і на утвердження віри нашої святої, благочестивої, побудованих, повсякчасно благаю. Ремствує на мене народ за ті тягарі, якими я його обкладаю, за ті безнастанні походи, за консистенцію славного війська його величества на Україні, за те, що я Палія приборкав, лад і дисципліну завів і за всякії другі тягарі, яких я від нього, стиснувши своє власне серце в жмені,

вимагаю. Але я не багато послуху тим жалям і ремствуванням даю, маючи одну велику ціль на оці, щоб цей великий і провидінням Божим багато вивінуваний край заспокоїти і щоби, між нами кажучи, далеко не малі бажання нашого найдостоннішого пана й володаря вдоволити.

Хитрі й пронизливі очі Меншикова вибігали з його гарного, але мало інтелігентного обличчя й повисали на краснорічливих устах Мазепи, котрий коли хотів, то вмів мовою своєю кожного за серце брати. Здавалося, ніби Меншиков й собі хотів тої штуки навчитися і жалував, що він нині замало тверезий, щоб бути гідним учеником такого знаменитого вчителя.

Набивши файку тютюном і підставивши її чурі, щоб запалив, він відповів спроквола:

— Об вірності вашої милості найяснішому панові нашому ніякого сумніву бути не може. В мене, пане гетьмане, й гадки такої не було, щоб її у сумнів подавати. Я тільки натякав на людей ваших, котрі задуже в пір'я вбилися і зависоке хочуть літати. Кождому з них здається, немов то він у полку свому якийсь суверен незалежний, і нема між ними такого, котрий би й чортові самому не запродався, щоб тільки булаву вашу гетьманську запопасти в руки та ще синові свому її на дальше передати. Пора вам, гетьмане Іване Степановичу,

приборкати ворогів ваших, пора показати свою владу й силу.

Гетьман кинув оком по залу і, зауваживши, що дехто зі старшин вдає, ніби він кудись далеко гадками своїми блукає, а кожде словечко всесильного царського любимця з воздуха ловить і втямку кладе, відповів з притиском, щоби вони почули:

— Того я не можу зробити; не можу й не хочу!

— Чому ж бо то так? — питався Меншиков, присуваючись до гетьмана.

— А тому, бо не пора тепер, мавши великого ворога заграничного і не звоювавши його, визивати на бій домашніх ворогів, не пора починати найгіршої зі всіх хатньої війни.

— Хатнього того ворога гетьманові Мазепі нема чого щадити, бо він гетьмана свого не щадить. Троюдить і коверзує. Канцелярія царська могла би щось більше про це сказати, та не місце і не пора нині до того.

— Всі ми люди грішні, живемо та й грішимо, — перебив князеві гетьман.

Але князь говорив дальше:

— А боятися того хатнього ворога гетьманові Мазепі тому нема що, бо за гетьманом цар. Але ж цареві треба тую вірність ще й тим отес способом довести і на віки вічні добру пам'ять по собі

лишити, що от, мовляв, один був вірний гетьман Іван Степанович Мазепа, що так багато добра зробив для царя і для Московської держави...

У цей мент з грюхотом відчинилися поліровані двері від бенкетного залу і на порозі в цілій своїй величі появився Петро.

Генеральський каптан, заціпнутий на всі гудзики, лента через плече, волосся доведене до ладу, очі свіжі й бистрі, голова піднесена вгору.

— Даніліч! — гукнув як перед фронтом, — пора нам їхати! Година п'ята, моя галера жде. Якір вгору! — повторив улюблену моряцьку команду.

Меншиков зірвався на рівні ноги, піднявся з місця також гетьман і його старшини.

— Відпочивали, Іване Степановичу, після обіду? — спитав цар, повертаючися ввічливо до гетьмана.

— Ні, ваше величество, ми провели декілька хвилин на цінній для мене розмові з Олександром Даниловичем.

— То не добре. Розмова розмовою, а природа домагається своїх прав, тіло потребує відпочинку та ще у вашому віці. У вас же подагричні болі.

— І хірагричні, і в лівому боці щось мені долягає, чого мій хірург розібрати не вміє.

— Отже, бачите. Вам треба на себе більше вважати. Я другого Мазепа не маю і, мабуть, не скоро знайду... Даніліч, — звернувся нараз до

Меншикова, — подбай, щоб усе було до від'їзду готове.

— Слухаю вашого величества! — відповів князь, віддав цареві військовий поклін і назадгузь подавався до дверей.

— Лиши це другим, ступай прямо, а то лоб розіб'єш, — сказав цар до Меншикова і взяв гетьмана під руку. Увійшли до бенкетного залу.

Тут все ще стояло так, як тоді, коли цар замкнув до пообідньої дрімки свої достойні повіки. Годинник стояв, пахла рожана вода, крізь кармазинові занавіся падали теплі блиски пополудневого липневого сонця.

— Випили ми на славу, — сказав цар, похитуючи своєю великою головою, — добре випили. Але ж і погребі твої, гетьмане, гарні, бо в голові ніякої тяжесті не чую. Великі гроші стоїть такий пир, — і він зітхнув... — Можна би за них для цілого полку чобіг нашити. Та це вже твоє діло, Іване Степановичу, а не наше. Нам тільки подякувати тобі, що я отсिम і чиню. — І цар стиснув гетьманову руку. — Як скінчимо війну з нашим північним авантюристом, приїдеш до мене в гостину. Побачиш, як ми забавляємося. Але вважай, Іване Степановичу, бо якщо погрішишся проти моїх товариських інструкцій, то, їй же Богу, доведеться тобі осушити «кубок Большого Орла». Я собственною рукою піднесу його тобі, ха-ха! —

Нараз, ніби щось пригадав собі: — Мая в 16 день, в неділю П'ятидесятниці, фортецію заложили і нарекли ім'я оной Санкт-Петербург... От як воно! — І цар пустився з гетьманом кругом бенкетного залу такою скорою ходою, що гетьман ледве підбігав за тим великаном. Позираючи, чи зачинені двері, чи не підслухає хто, цар говорив: Пороху і куль якнайбільше наготовити, мости понаправляти, де їх нема, нові побудувати, коней, не конче до управи ріллі потрібних, реквірувати, щоби їх торговці на ярмарках для ворожої кавалерії не викупили, київську кріпость скоро будуй, а сама головна річ, людей своїх крізь густе сито перепусти. Хто не цілком надійний, того геть, хай іде до чорта в зуби. — Перебігаючи попри одні з дверей, копнув їх, ніби нехотячи, ногою. Двері відчинилися, і цар заглянув туди. Але кімната була пуста. Ніхто, значиться, не підслухував, і цар був вдоволений. — Та ще одне, — говорив дальше, бігаючи по залу, — твої люди, пане гетьмане, ніяк не хочуть учитися нашої мови. Це погано. Як же нам тоді порозумітися з вами? Польськими словами бесіду свою, як кашу вишкварками, радо підмащують, а то й латиною закидають, а нашою русскою мовою гордують. Це не гаразд. І взагалі вони, де можуть, там від нас бокують, ніби якісь інодержавні. Це мені не по нутру. — На хвилину пристав. — Тямиш, як тебе гетьманом на річці

Коломаці обирали місяця липня дня 25, року божого 1678? Там-то й прочитано Переяславські пакти Богдана Хмельницького і до них додано 22 статті. В одній із них на гетьмана накладався обов'язок піклуватися про те, щоб чимдужче єднати українців із московськими людьми через подружні та другі зв'язки. Якось-то, гетьмане Іване Степановичу, великих наслідків такого піклування я не бачу.

Гетьман слухав уважно кожного Петрового словечка й готовив відповідь заздалегідь, бо знав, що цар у розмові не допускав ніяких пауз. Нема відповіді, значиться, співбесідник не має що відповісти, і він перескакував на іншу тему. Тому-то, як тільки цар скінчив, гетьман почав:

— Хай мені буде вільно довести до відома вашого величества, що вина тут не по нашому боці. Це московські люди не хочуть входити з нами у подружні зв'язки.

— Невже ж?

— Доказом мій небіж, котрого я, як свого сина, люблю і покладаюся на нього, — Войнаровський. Він сватався до сестри Олександра Даниловича.

— І що?

— Олександр Данилович зразу обіцяв, навіть ніби рад був тому подружньому зв'язкові, а згодом відмовився. Дозволу свого опікунського не дав.

— Князь Олександр Данилович, — сказав цар і притупнув ногою, — дурак! Він гадав сестру свою царицею зробити. Високо він літає, боюся, щоб низько не сів. — І нараз, запримітивши гарне червонувате освітлення залу, сказав: — Як фейєрверк! Люблю огненную потіху... Жаль, що тепер день, а не ніч, побачив би я, які у вас фейєрверки.

— Щасливий буду, — відповів гетьман, — якщо ваше величество зволять заночувати у Києві. Весь город переміниться в одну велику «огненную потіху».

Цар покрутив нервово головою.

— Неможливо. Не люблю змінювати моїх планів. Оставмо це до другого разу. Не за горами наш Київ. І не пора тепер на потіху. Тепер пора на діло. Числю, гетьмане, на тебе... Слухай, що Меншиков скаже... Ходім!..

Слова «слухай, що Меншиков скаже» він вимовив з притиском, надаючи їм окремої ваги.

Цар повернувся нараз і кроками великана з казки переходив кімнати, незважаючи на людей, що, як колосся перед бурею, низько кланялися перед ним. Прощали його, горді, що обідали з царем, і щасливі, що його не побачуть.

Гетьман, слідуючи за царем, повторяв у душі: «Слухай, що Меншиков скаже». Ці слова чимраз глибше всвердловувалися йому у серце і —

боліли... Наліво від входових дверей, на майдані, стояв почетний відділ сердюків, хлоп в хлопа вибраний і вимуштруваний, — стояли, як витесані з мarmору. Старшина підняв шаблю вгору, і роздалась команда: честь!

Цар глянув і нахмурих брови; нараз, ніби ним трясця затрясла, заперечив рукою: не треба!

Перед сходи під'їхала гетьманська парадна карета. Від дверей двірця до дверцят карети простелено грубе червоне сукно. Карета темно-синя, з золоченими прикрасами, велика й вигідна, запряжена шестернею білих арабських коней. На борозних сиділи гайдуки, двох їх стояло на лавочці ззаду. Перед каретою передня, за нею задня сторожа. За цим «ридваном», призначеним для царя, поза задньою сторожею, ще декілька повозів для царських людей, а дальше тупцювали осідлані коні козацьких старшин. На вулиці відділ царського війська не допускав, щоб тиснулася товпа. З усіх вікон придорожніх хат визирали голови цікавих. Хлопці повилазили на криші, а навіть на дерева в садах.

Гетьман хотів відпровадити царя, але цар не дозволив.

— Не треба! — сказав коротко.

— Як же так? Що собі погадають люди? Скажуть: попав Мазепа в неласку у царя.

— Нехай гадають що хочуть, а тобі треба спочити: втомлений і недужий. Остаєшся. Я приказую. І карети не треба було. Невже ж до Дніпра далеко?

Зігнувся і ледви вліз у дверці. Повіз на сталевих пружинах і на шкіряних пасах перехилився набік під вагою царя.

— Садовись! — гукнув на Меншикова цар, показуючи місце біля себе. — Бачиш, що віз перехилився; треба тебе для рівноваги... Якор вгору!

Візник рушив віжками, гайдуки заколисалися, коні помчали вділ. Цар любив скору їзду.

За ним пустилася задня сторожа, за нею повози з царськими людьми, один, другий, десятий, за повозами дехто з козацьких старшин на гарно вбраних конях.

Гомін, тупіт, шум, і тільки по великій куряві знати було, куди переїхав цар.

— Перешуміла буря, — сказав Данило Апостол до гетьмана, оглядаючись, чи їх хто не чує.

— Боюся, пане полковнику, чи вона щолиш не надтягає, — відповів гетьман.

— Відверни її, Господи милосердний, від нас та поверни на дебри і яруги, — зітхав Апостол.

— Бога взивай, а руки прикладай, — сказав гетьман і увірвав, бо надходили старшини.

Дехто прощався з господарем, кажучи, що приїхав до Києва з сім'єю і треба йому до неї поспішати, дехто від'їздив до полку, бо часи були вельми неспокійні. Народ хвилювався, як перед бурею море.

— Що ж там у вашому полку нового та доброго чувати? — питався гетьман чернігівського полковника Павла Полуботка, прощаючись з ним.

— У його полку чорт має толку, — відповів, жартуючи, Скоропадський.

А на те йому Павло:

— На чужий коровай очей не піднімай, лиці про свій дбай.

Розійшлися у добрій злагоді, кланяючись гетьманові в пояс.

Розпрощався і генеральний суддя Кочубей, бо казав, що у Ковалівці в його новому дворі чимало всілякої роботи. Там порядкує Любов Федорівна, і йому спішно туди, щоб дати деякі розпорядки.

— Йому так спішно, що аж на серці млісно, — сказав генеральний хорунжий Іван Судима, коли вже Кочубей сидів у повозі.

— Чому ж то так? — питався Сулими Кожухівський.

— Відома річ, не рада курка на вечорниці, так несуть. Не рад наш суддя у Ковалівку, та мусить, бо жінка жде. Новин визирає, не його.

— А чому ж тоді з мужем до Кивва не приїхала? Була б їх скорше почула.

— Питаєте? Як же так? У Києві цар і Кочубеїха, і не їли вкупі обіду.

— Ага...?!

НЕ ЛИШ МОЛОТОМ, АЛЕ Й МЕЧЕМ

Біля гетьмана осталися самі близькі до нього: миргородський полковник Данило Апостол, лубенський — Зе-ленський, компанійські полковники Кожухівський і Андріяш, генеральний хорунжий Іван Сулима і найближчі з усіх Орлик і Войнаровський.

В їх товаристві гетьман пішов на вал, щоб подивитися, як буде відпливати цар.

Дивилися хто голим оком, а хто крізь далекогляд.

Бачили, як цар вискочив з повозу, мов перун із хмари, і влетів на галеру.

— Починається царська забава, — сказав Сулима, що, як про нього люди балакали, крізь стіну бачив, такі мав добрі очі. — Цар сердиться на залогу галери. Ось один з офіцерів схопився за щоку, ніби його зуб дуже розболів, ось другий вже лежить на чердаку, добре, що в воду не скотився... Цар прикази дає, сам за стерно вхопив, відчалили...

— Хай їх Бог провадить, — сказав гетьман, а Данило Апостол пошепки додав, ніби боявся, щоб цар не зачув його слів:

— А чорт нехай їх пхає.

Вже легкий вечірній туман, що після гарячої днини серпанком мерехтливим послався по Дніпру, закрив перед очима наших видців царську галеру, а вони ще стояли на валі й дивилися перед себе. Чи хотіли впевнитися, що цар дійсно від'їхав і вже більше не верне, чи причарував їх Дніпро?

Бачили його не раз, не могли досить налюбуватися його красою, та нині він їм чомусь ще кращим здавався і ще дорожчим серцю, ніби хтось близький, з ким прийдеться їм розлучитися надовго, може, навіки...

В заходячому сонці мерехтіли золочені хрести на куполах церков, а їх фасади, то мохом старим покриті, то свіжістю блискучі, знімалися поверх зелених садів, у котрих потопав цей старий прегарний город.

— Гетьмана ніби хтось заворожив, так задивився, — озвався до Орлика Зеленський.

— Наш гетьман дуже любить Київ, — відповів стиха Орлик.

Нараз Мазепа, ніби зачув ці слова, повернувся до них і промовив:

— Багато їздив я по світі й чимало всякої краси надивився, але садів таких, як наші київські, і

другої такої ріки, як наш Дніпро, я ніде більше не бачив. Гарний та нещасливий город.

— Чому ж то нещасливий? — спитав котрийсь.

— Ви ще питаєте? Від Андрея Боголюбського донині немає йому спокійного життя, щоби він міг розгорнути всі свої сили і розкинутися широко й далеко на славу собі і цілій нашій країні. Що одне покоління збудує, то друге руйнує, і навіть свої не вміють свого пощадити, не знаючи ціни йому. Погадайте, скільки праці українського ума даром пропало, скільки мистецьких творів змарнувалося або на чужину пішло. Пригадайте собі тільки, що року 1554 перевезено з Києва до Москви знамениту бібліотеку Ярослава Мудрого. Між дорогоцінними книгами була, як кажуть, одинока рукопись Гомера. За книгами потягли на північ і наші вчені і тягнуть тим шляхом до нинішньої днини. Коли ж цей відліт скінчиться, коли настане весна, щоб наші птиці назад до нас вернули?

Товариство, заслухане в гетьманську мову, що звеніла, ніби пісня туги, мовчало, а він говорив дальше:

— В нашій лаврі Печорській, у Святій Софії і в других церквах є ще й нині чимало цінного. В Лаврі, як знавці говорять, є навіть образи божественного Рафаеля Санті з Урбіно. Дрижу за них. Дорогоцінним образам іншого світла, крім

сонішного, і то, як воно на них згори, крізь прислонені вікна паде, не видати. А в наших церквах воскові свічки горять. Коли Господь дозволить мені ще декілька літ прожити, то збудую в Києві камінну бібліотеку і галерею, безпечну від огня і злодіїв... Але Київ будувати нам треба не лиш молотом, а й мечем.

Полковники і решта старшин, почувши останнє слово, мимохідь шукали руками своїх щабель.

Їх не було.

Відпоясали, сідаючи з царем Петром до обіду.

НЕЗНАЙОМІЇ

Смеркалося, як гетьман зі своїми вернувся до двора. Тут стрінув його молодий Чуйкевич.

— Маю сміливість доложити ясновельможному пану гетьманові, що його величество цар щасливо доїхав до Дніпра, ступив на свою галеру і відплив у дальшу дорогу.

Гетьман вислухав звіту і сказав, що відплив галери бачив з валів, але йому цікаво знати, як царя стрічав по дорозі народ.

— Не міг ніяк стрічати, бо царські драгуни кнутами розганяли людей. Хто не вспів податися назад, попадав коням під ноги. Декілька людей

покалічено, одного хлопчика, літ може вісім, переїхала карета.

— Що з ним?

— Віднесли до найближчої хати й покликали нашого хірурга. Казав, що надії на видужання нема, може, вже й помер.

— А батьки?

— Не знаю, хто вони такі, мабуть, із бідних, так можна було гадати по одежі.

Гетьман звернувся до Войнаровського:

— Завтра скажеш розвідатися, чия це дитина. Поховати на мій кошт і батькам дати допомогу.

Войнаровський добув із кишені записну книжку й занотував.

Гетьман відпустив Чуйкевича. Казав йому позамикати ворота й поставити варту, щоб ніхто не входив:

— Гетьман утомлений і недужий, відпочиває. Розумієш?

— Так! — і Чуйкевич відійшов.

— Його величество любить скоро їздити, — казав Зеленський до Орлика, — йому й байдуже, чи по камінню їздить, чи по людях.

— А ви ж як, пане полковнику, хотіли, — відповів Войнаровський. — Даємо їздити по собі, та й їздить. Він, мабуть, щолиш набирає розгону. Як не спинимо завчасу того розгуканого коня, то він нам черепи поторощить.

— Легко сказати, як не спинимо, але хто його має спинити, — і Зеленський нахилився Орликові до вуха, — гетьман? Бачите, як він йому годить, аж прикро дивитися. Петро — молодик, наш гетьман міг би йому батьком бути.

— Що батьком? Краще кажіть — дідом, Петрові літ за 30, а гетьманові скільки!

— Ото ж то й біда. Цей антихрист узяв гетьмана під

свою власть, а хто раз в його лабети попаде, того він вже

ніколи не випускає.

— Кажете, антихрист? — питався Орлик.

— Так в Росії говорять. Мабуть, навіть така книжка є, що в ній Петро змальований як антихрист. Сидить у зеленім мундирі з червоними відворотами й мідяними гудзиками, в ріжкатім капелюсі і зі шпагою. Я не бачив, — говорять. Та ще розказують, немов то він і зовсім не цар, а самозванець, якийсь опир Гришки Отреп'єва. Німець

з Кукуївської слободи чи щось таке.

— Мало чого не балакають люди, — відповів Войнаровський, — але нам нема що голову забивати собі такими

вигадками.

— Вигадками? А бачили ви, як він їсть? Наш брат не дурний добре попоїсти, а й йому страшно

дивитися, скільки в цей царський шлунок лізе, як у якусь безодню. А подивіться ви, як він п'є! Переспався якої півгодини і наче склянку воли проковтнув, тверезіський. Кажіть що хочете, а це якась несамовита людина.

— Чимало в історії бувало несамовитих, візьміть першого Тамерлана. Але нам треба дивитися на Петра як на чоловіка, тільки незвичайної міри чоловіка. Нам нема що вірити, що він антихрист, нема що сподіватися кінця світа або чекати, аж вдруге народиться Христос. Це добре для баб-кликуш та для одержимих — хлопів. Наше діло обороняти останків тієї волі, яка нам залишилася, щоб і її не відняли у нас.

— Обороняти, але як? Ви вчений чоловік, скажіть, як нам обороняти тієї волі, коли гетьман, наш провідник, про оборону й не гадає. Ви близький до нього чоловік, ви з його кості й крові, кажіть, що він гадає?

— Один Бог знає, один Бог відає, що наш гетьман думає-гадає. І так воно мусить бути. Гетьман політик, а в політиці щирості нема. Але міркую собі, що коли би він бачив серед старшини кріпку волю одностайно за наші свободи козацькі стати й однодушне нашої прежньої, прадідної слави обороняти, то, може би. він і виявив нам свою думку, а так, коли в нас нема ні згоди, ні братолюб'я, а лиш один другому завидуємо та ногу

підставляємо і навіть на гетьмана свого московським людям всячину нашіптуємо до вуха, так що ж тоді йому робити?

— Та й це правда, і то сумна правда, пане товаришу, — відповів Зеленський. — Але пора й нам до гурту, а то скажуть, що ми якийсь заговор підготовляємо.

І вони увійшли до столової, в котрій гетьман звичайно обідав та вечеряв, як не було в нього чужих знатних гостей.

Кімната була до половини стін виложена дубом, старим, аж чорним, мабуть, довго моченим у воді, котрого тепер і сокира не вчіпилася б. В углах стояли шафки, теж дубові, за склом, а в них усякі фаянсові та глиняні поливані збанки, тарілочки й звірики, гарно повироблювані, з домашніх робітень і з заграниці. На шафках голландські курантові годинники, що по черзі вигравали години. Верх дубових обкладів висіли дорогоцінні макати й гобелени, шляхотні в красках, гарні в рисунках, бо господар двора не любив на будь-що дивитися. Не любив різких красок, ні золочених оздоб, нічого, що хапає за очі та бентежить спрацьовану думку.

Покоєві запалювали у мосяжнім свічнику, старокутської ручної роботи, нові свічки і зачинювали віконниці, бо по гарячій днині збиралося на бурю, може, й на град. Вправді, у

вікнах були невеличкі, в олово вправлені шибки, але буває, що й їх сильний град геть поторошить.

Далека наддніпрянська перспектива звужувалася, ніби якась чорна стіна надвигалася з півночі, і в воздуху висіло щось гнітючого й важкого, як іноді буває перед бурею.

Та коли позачинювано віконниці і свічки, ніби в церкві, замерехтіли в гетьманській їдальні, розбуджуючи тих фавнів і німф, що у вечірніх сумерках стали були дрімати на фантастичних полях гобеленів, в кімнаті зробилося затишно й привітно.

— Тепер я зі своїми друзями, — сказав гетьман, — сідайте, панове, по вечеряємо по-нашому. Ви всі мені рівно близькі і милі сердцю моему, сідайте, де кому краще, незважаючи на літа, заслуги, ні на уряд, який хто тримає. Ми всі тепер товариші для себе, й більш нічого.

Вечеря була дійсно своя, не така, як обід. Добрий борщ, який недаром називали гетьманським, голубці з підливою, начинюване порося і якась солодка страва з рижу, меду, коринтських родзинків, ще й придобрена ванілією. Перепивали запіканкою, а попивали угорським вином, на гадку гетьмана, найкращим у світі. Він, жартуючи, казав, що угри тому й на Угорщину пішли, бо крізь Карпати занюхали запах старого токайського вина.

— Можливо, — казав Апостол, — бо в мене є такий козак, що коли в селі лучиться і сто хат, то він все попаде в таку, де п'ють, коли не мід, то хоч горілку.

— У вас козак, — підхопив Зеленський, — а в мене є така знаменита собака, що як у яку хату забіжить, то вже «небез преміюю» як не ковбасу, то хоч шматок сала витащить. — Зеленський любив лови й чимало розказував про своїх собак. — А другу таку маю, що знає, коли п'ятниця, а коли неділя. Їй же Богу! Як п'ятниця, то заріється десь у соломі або приютиться у кутку і зітхає, мовляв, нині піст. А в неділю, то така вам жвава, така весела, так бігає, ніби розуміє, що при неділі буде що смачно полизати.

— Пан товариш, мабуть, більше бачить, ніж воно є, — завважив Апостол.

— На те мені пан Бог аж двоє очей дав, — відповів Зеленський.

— А я своїм одним якраз те бачу, що треба, — казав Апостол.

— Це і я можу посвідчити, — обстоював за Апостолом гетьман. — В Миргородському полку лад і послух, я ним дуже вдоволений.

— І сліпий кінь тримає дорогу, коли візник видючий, — жартував даліше Зеленський.

— Але й найкращий візник далеко не заїде, коли коні погані, — казав гетьман, — коли один все

гайта тягне, а другий вісьта повертає. Та ще хотів би я бачити такого візника, щоб умів не шестернею, а дванадцятьма кіньми нараз заправляти.

Розмова зі звичайної робилася політичною. Всі розуміли, на що гетьман натякає, та в нікого не було відваги явно висловити свою думку... І стіни вуха мають... Доки прислуга поралася біля стола, треба було числитися зі словами, котрі вилітали з уст птахами, а з гетьманського двора вибігали волами. Та ще якими, бессарабськими! І на це не було ради.

Тому-то гетьман і сказав крайчому:

— Відпустіть службу на спочинок і самі йдіть спати, бо всі ви нині втомилися. Ми тут самі будемо собі якомсь давати раду, — по-козацьки. Молодші будуть старшим чарки наливати.

В дворі зробилося тихо. Войнаровський позачинював двері в суміжних від їдальні кімнатах.

— Маємо між собою Апостола, можемо робити тайну вечерю, — казав.

— Але Юди, — додав гетьман, — сподіваюсь, не буде поміж нами.

Присутні обкинули себе питливим поглядом.

— Коли б і був, — сказав Кожухівський, — то я не чекав би, аж він піде й удавиться, а післав би його скорше тая, де йому й слід, собаці.

— Говоріть, пане гетьмане, — просив Апостол, — говоріть що маєте на серці, тоді, може,

й нам розв'яжуться язики, бо і в нас багато на душі накипіло.

— Прескорбна єсть душа моя, — почав гетьман, — і я боюся, дуже боюся, щоб і мені не довелось крізь сльози промовити колись: «Вскую мя оставил еси, Господи!»

— Ми тебе не оставимо ніколи, — відповіло на це кілька палких голосів.

— Побачимо, — сказав гетьман і, вдивляючися своїми гарними, але пронизливими очима в очі своїх співбесідників, питався: - Чи чули ви, що мені нині говорив світлійший?

Питання ніби обухом ударило їх по голові. Воно вже кілька годин висіло над ними.

— Чули, а тепер і раді б почути з ваших уст, ясновельможний пане гетьмане, що ви на це?

— Що я на це? Ви ще питаєте? Невже ж не знаєте Мазепи? Я відповів: неможливо! Сказав, що на це ніколи не піду. За титул князя римської держави не продам я України, ані вас, мої товариші вірні. Не на те я тільки літ важкої праці для нашої матері рідної, отчизни дорогої, посвятив, щоб тепер, коли я вже, може, одною ногою над гробом моїм стою, за марний титул, за почесні нікчемні її і вас зражувати й продавати. Краще я булаву свою гетьманську в другі, може, молодші й сильніші руки передам, а сам, як мати моя, у черці

пострижуся, ніж на таке нікчемне й непристойне діло піду.

Всі, почувши це, легше відітхнули, ніби їм камінь важкий скотився з грудей.

— Але треба вам знати, мої панове, що вони мені тую пісню не раз співають, спокою мені не дають, щоб я вас на чотири вітри порозганяв, щоб я щокращих їм у руки видав. І не допусти. Боже, щоби це колись проти моєї волі сталося. Ви знаєте, як у Москві та в Петербурзі наших людей вітають, як їх там гостять...

— А чого ж вони хочуть від нас, ті іроди прокляті? — питався Апостол. — Невже ж ми цареві московському без усякої противності, послушливим серцем, не служили, неville ж ми своїм коштом далеких походів у Інфлянти, в Польщу, Литву, в донські городи і в Казанське царство не робили, неville ж цар на козацьких кістках своєї нової столиці не будує, болот не осушує, моря білим тілом українським не загачує? Чого ж їм ще треба?

— Чого? — повторив гетьман і похилив головою. — Багато дечого, багато! В нас, бачите, урожайна земля і сонце краще світить, ніж у них, і ріки в Чорне море течуть. Та ще які! Один Дніпро що варта... Ви чули, як цар казав, що він ті пороги до чорта порозбивав би, — а чому? — питаюся вас. Щоб його кораблі могли від Балтійського моря до

Дарданеллів і ще геть дальше свобідно буяти, як бджоли в улик мід, усяке добро, з усіх сторін світу до його зимної і бідної столиці привозити. Поки ми маємо хоч останки наших свобод, переяславськими пактами запоручених, на які царі московські присягають, руку свою на Євангеліє святе покладаючи і хрест святий цілуючи, йому не вигідно і навіть не досить безпечно се чинити. Так треба, бачите, не дуже-то й помітно, звільна усю старшину гетьманську і козацьку викорінити, міські права й привілегії покасувати, скрізь воєводів та губернаторів своїх посадовити, скрізь салдатів залогами на біду народові понасилати, а якщо народ не досить покірно схоче всі тягарі отсі і зневаги над собою терпіти, то й його за Волгу перегнати, а на нашу Україну своїх людей наслати, — ось чого вони хочуть, панове!

— Ось чого вони хочуть, — притакнули старшини, похиляючи свої голови, що так нерадо хилилися звичайно.

— А що Мазепа, — говорив дальше гетьман, — старий, заслужений і надто відомий у світі та що його Господь милосердний якось не дуже-то й поспішається до себе покликати, так треба його, того Мазепу, герцогством цісарським піддурити, в кирею горностаєву вдягнути, княжу корону на голову вложити, щоб він, як лялька у вертепі, дав себе за шнурок тягнути, а про свій

край, про свій народ рідний і про своїх старшин, товаришів вірних, навіть гадки в голові своїй не мав і з серця свого все те, як непотрібні мар ноші і недостойні його світлішій величності непристойності, геть далеко відкинув... Чого вони хочуть? — питаєтеся, панове.

І голови старшинські ще нижче похилилися додолу, але уста їх мовчали. Бачили небезпеку, та не знали, як її відсунути від себе.

В гетьманському саді тріщали гілля дерев, і дощ грубими каплями бив до віконниць, ніби хтось стукав у них...

Нараз у сінях почувся шум якийсь, хтось насилу вдирався туди, і його не пускали.

— Стій! Гасло?

— Меч і — масло.

— Як?

— Смійся в кулак. Пускай!

— Не слід. Подай клич! Ти хто такий?

— Степовий сич. Твій прапрадід.

— Дурний!

— Не знаю хто. Чи я, чи ти? Пусти!

— Стій! Іти не смій, а то проб'ю!

— Тю-тю, який! Угу-гі-гу! Гетьман звернувся до Орлика:

— Хто нині над двірською вартою дежурить?

— Молодий Чуйкевич.

— Певний?

— Вірний аж до смерті.

— А все ж таки подивися, хто там такий.

— По приказу ясновельможного пана гетьмана.

— Зажди! Хто б не був, впусти його до мене. Хочу вислухати його.

Орлик пішов і за хвилину вернувся.

Провадив діда старенезного, ростом ще вищого, ніж цар, сивого, ніби з млина з-між питлів виліз. Очі мов полиняли від сонця, над очима нависли брови, під очима мішки. Вуса, як з клоччя, аж на груди звисають, на грудях піввана сорочка, на дощах прана, на вітрах сушена; крізь діри видно велику незгоєну рану.

Увійшов і став біля порога. Зіниці, як сверла, вверчувалися в простір.

— Вечір добрий панам!.. Який тут храм, — говорив, розглядаючись по стінах. — Який тут хлам! — а вказуючи рукою на стіл, сміявся, — добре, та не нам! Добрий вечір панам!

— Ти звідки, діду? — питався його гетьман.

— З України.

— Україна велика.

— Як для кого. Одному до границь його маєтків, другому від колиски до гробу й від пощочини до слави; залежить, як хто ставиться до справи.

— Як звешся?

— Не знаю. Ні імені, ні роду не маю. Я — з народу, а ім'я своє забув.

— А скільки ж тобі літ? — питалися його.

— Старий, як світ. Давно на другу сотню пішло. Ще вас і на світі не було, як я мечем кропив... Колись я жив. Тепер мене нема. Це не я, лиш нудьга, лиш журба і лиш одна тривога... Заростає тернами дорога до слави, маліє народ, сам дріб... Смачний ваш хліб, та немає в ньому поживи... Все таке миршаве, паршиве, — тю!

Апостол наблизився до гетьмана:

— Це, мабуть, божевільний. Їх тепер багато тиняється по світі. Нове століття, народ жде кінця світу, вірить, що царює антихрист.

Гетьман заперечив головою:

— Не божевільний він, не божевільний, слухайте, говорить до речі, лиш другою мовою, не такою, до якої ми привикли.

Старий зачув і замахав руками, як крилами вітряк:

— Вам тільки бачиться так. Я. не божевільний! Я вільний, я козак! Невольник не знає — що воля. Йому, щоб хліб і бараболя, а з якого вона поля, не дбає, — їсть. Я не той гість, ні, ні.

— А чого ж ти прийшов?

— Жаль мені.

— Кого?

— Тебе, його і їх, вас усіх, цілої України, великої руїни. — І нараз, наступаючи на гетьмана і впиваючи в його очі свої вірлині зіниці, не казав, а приказував: — Не бійся, гетьмане, зміни! Бійся, щоб не змінив її!

— Кому?

— Ідеї. Будь вірним її до сконання, умри для неї. Вона — твоя паня. Вона одна. Без неї жизнь — судно без дна. Не переїдеш ним на другий бік, ні за рік, ні за вік, дарма! Судно без дна — жизнь без ідеї...

— Ти вчений, як бачу, — озвався гетьман.

— Я мозком плачу, а серцем думаю. Смерті своєї чекаю, вона не йде, а сам себе не вб'ю, бо гріх. Терплю за всіх, страдаю. За тебе теж. — Тут показав на гетьмана рукою.

— За мене?

— Еге ж, еге ж! За тебе, ясновельможний пане, гетьмане Степановичу Іване. Ти нині Петра гостив, йому годив, фіміам, як перед ідолом, куриш, а він? Ти не знаєш, хто він. Не сват, не брат, він — кат! Бачив його очі? З'їсти нас хоче. Свого рідного сина покладе на лаву за державу, за свою, за Петрову державу, не то тебе, мене і їх, вас усіх. Еге, еге!.. Що за жаль, що за сум. Тільки й край, тільки дум, стільки в народі сили, а кругом лиш могили, і кінця їх немає. Слава воскресення чекає, від

воскресення до вознесення, з року на рік, весь вік, весь вік, і нема нам спасення.

Замок, ніби думка йому спинилася. Нараз, простягаючи правицю в напрямі до гетьмана так, що вказуючим пальцем мало не доторкнувся до його грудей, на яких пишався орден св. Андрея, гукнув:

— Двигни цей камінь, двигни! Він тяжкий, але ще тяжче наше життя. Плодяться під каменюкою хроби, зігниєм від хороби! Двигни цей камінь, двигни! Він важкий, може, вб'є тебе, мене, багато нас, та час пройде і прийде час, що він дригне і розлетиться у дробі!.. Еге, еге!.. Доброї вам ночі, панове!

Ніхто не знав, що йому відповісти. Ніби духом позасвітнім повіяло на всіх.

— Велике зло, великий гріх, не подавайте дідівської слави на сміх! Не подавайте!.. Прощайте!

— Куди ж ти йдеш? — питався його гетьман. — Там ніч, там дощ, там град.

— Я ночі рад, бо погані не бачу. Я мозком плачу, а серцем думаю. Куди я йду? Не знаю. Я нікого не маю. Моя родина — всі. Мій дім — степи, розстаї, могили. Стільки сили, стільки сили — і не мож волі добути, ані з нею жити, ні її забути... Спасибі за гостину, прощай, мій сину!

Гетьман повернувся до Орлика:

— Кажи, хай йому відведуть кімнату, старий, утомлений, та, мабуть, не буденний ум. Завтра побалакаю з ним.

— Все чад, все дим, суєта суєти, і вінці, і хрести, і княжі киреї, і святі Андреї, крім неї, одної, крім великої ідеї. Не зрадь її... Великий шум, тільки й край, стільки дум, і такі вони гарні, попідхмарні... Спасибі тобі за кімнату. На могилах маю хату, там я свій, серед мрій про давні часи, про Богдана. Ними думка моя п'яна... Доброї вам ночі, панове!

— Стривай!

— Ні, ні. Пора мені. Давно пора. З горою зійдеться гора.

Буде бій, великий бій. Як ти лицар, то духом не млій, кріпко стій! Він тільки цар, а ти лицар за волю... Буде бій. Дванадцята виб'є година, він свого рідного сина покладе на лаву, за державу, за Петрову державу. А ми — чи станемо грудьми за нашу справу, за славу криваву?... Двигни цей камінь, двигни! Хай вам присняться сни батьків ваших... Доброї вам ночі, панове, — і тобі, і їм, і всім... Прощайте!

Вийшов. Войнаровський пішов за ним, щоб провести крізь варти.

Апостол рукою тер чоло; Зеленський торгав вус; гетьман дивився у двері, котрими вийшов дід.

— Свят, свят, свят! — хрестився Апостол. — Коли б я не бачив перед собою вас, пане

гетьмане, — говорив, перебиваючи томлячу мовчанку, — і вас, шановне товариство, то гадав би собі, що вина забагато випив і що надто вже постарілося гетьманське вино в пивниці і тому мені якісь страхіття ввижаються, а так...

Так усі ми могли б собі гадати, пане миргородський полковнику, коли б не вірили своїм очам і ушам, — говорив Зеленський. — Але нема що себе дурити, він був.

— Хто такий? Живий чоловік чи дух?

— Авжеж, що живий. Ми ж не баби, щоб вірити в духів.

— Мабуть, один з тих, що вмерти не годні.

— Український Агасвер, гадаєте? — казав гетьман.

— Може, Марко Проклятий.

— А я гадаю, — обізвався Орлик, — що цей не з тих.

Знає він, чого до нас прийшов.

— Авжеж, що знає, але й нам пора знати — чого.

— Чого він хотів? — питався гетьман.

— Того, чого ми всі хочемо, — відповів Орлик, — тільки не маємо відваги сказати.

— Що казав?

— Що нам усім совість говорить, та ми здавлюємо голос совісті в собі. Говорив те, що в воздуху висить, ніби Дамоклів меч на волосинці.

— Що ж нам тоді робити?

— Те, що він радив.

— Робити нам, що він приказував, — повторили старшини.

— Але що? — питався гетьман. — Говоріть ясніше. Хай знаю, яка ваша гадка і які ваші бажання. Голос народу — голос Бога, а я, як відомо вам, віруюча людина.

Піднявся з місця Апостол, а за ним і другі, й оточили гетьмана вінком.

Апостол почав:

— Як ми за душу незабутнього гетьмана Богдана повсякчас молимо, й ім'я його з пошаною славимо, й дітям нашим у шану велику передаємо за те, що визволив був Україну із кормиги чужої, як Мойсей люд свій із неволі вавілонської вивів, так ми, і діти наші, і дітей наших діти на віки віків душу й кості твої проклинатимемо, якщо ти нас за гетьманування свого залишиш у теперішній неволі.

— Прости за слово гірке, — додав, кланяючись, Зеленський, — та воно не в обиду тобі сказане, а з глибин душі, як камінь бурею наверх добулося, бо годі його нам довше про себе затаювати, годі нам свої думки скривати.

— Відкинь цей камінь, відкинь! — кликав Орлик, стаючи перед гетьманом навколішки.

— Встань! — велів йому гетьман. — Принеси з моєї спальні той хрест, що його Хмельницький зі зборівського походу привіз! — а звертаючись до товариства, говорив: — Ще раз питаюся вас, чесні і славні панове товариші мої, чи це ваше свідоме бажання, чи це хотіння ваше, за яке ви готові постояти явно і славно, не жалуючи ні майна, ні добра, ні навіть життя свого?

— Не пожалуємо нічого, щоб постояти за права наші, за волю й за славу України.

— Можу числити на вас?

— Як на себе самого. Не опустимо тебе до смерті, так хай нас Господь Бог не опускає у важку годину скону.

— Сталося! — сказав гетьман і підняв дерев'яний, гарно різьблений, гуцульським способом багато оздоблений хрест угору — Кличу всемогучого Бога на свідка во Тройці Свягій всюдисущого, і Матір Божу, заступницю нашу, і святого Михаїла, опікуна лицарського українського, кличу й заприсягаюся перед вами і перед будучністю народу нашого, споконвіку вольного, а тепер у тяжке чуже ярмо закутого, що не ради користі своєї особистої, не ради почестей, буцімто високих, а на ділі пустих і нікчемних, не ради багатства, котрого я не потребую, бо його на другий світ не заберу з собою, а задля вас усіх, що під моїм урядом і регіментом єсьте, для жінок і дітей ваших,

для загального добра матері нашої рідної, України безталанної, для користі війська Запорозького й народу українського, для збільшення і помноження військових прав і вольностей наших, хочу і бажаю, всією душею і всім помишленієм моїм за помочою Божою так зробити, щоби ви з жінками і дітьми своїми і весь наш край рідний з військом преславним Запорозьким ні під царем, ні під королем, ні під ханом, ні під жодним ворогом нашим не загинули, лиш осталися вольними і незалежними однині і довіку віков!

— Амінь! — повторили усі, цілуючи хрест і кланяючись гетьманові у пояс.

— Відкинь цей камінь, відкинь! — лунав могутий голос понад вулицями потонулого в глибокому сні Києва.

— Сталося! — сказав гетьман і, втомлений, повалився у крісло.

НІЧ

Крізь серця, прорізані у віконницях гетьманської спальні, вибігали й клалися на дошку здовж валу вузькі смуги світла, ніби довгі, блискучі шпильки.

Вартовий сердюк, що цею дошкою ступав туди й назад, вибиваючи сильно чобітьми, щоб

було чути, що він не вснув, за кожним разом жмури́в очі, перетинаючи ті світляні смуги.

Це бентежило його. «Гетьман не спить, — говорив сам до себе. — І чого б то йому не спати? Повечеряв смачно, попив доброго вина, постіль м'яка, самі лебедині пухи, коли б так на мене, то мене і рідний батько не добудився би. Мені щоб де в сіно заритися або й так, на мураві, на бурці, то спав би, а його й на пуховиках сон не береться».

Доходив до вартової будки, повертався цілим оборотом уліво і, вважаючи, щоб не зсунути́ся з дошки, дальше йшов, вистукуючи ногами.

«В кого совість чиста, в того й сон здоровий... Наш гетьман, кажуть, чортові душу запродав... Або я знаю?... Так говорять. Може, вороги таке придумали, бо в нього ворогів, як на голові волосся... Кажуть, хованця собі тримає, той його якимись мастями смарує, і від того його тіло не старіється. Жінки липнуть до нього, як мухи до меду, а він не дуже-то й відганяється від них. Любить, кажуть, жінок. Та як їх не любити?»

Вартовий сердюк згадав своїх знайомих дівчат у рідному селі.

— То ж то ніч! — сказав і похитав головою. — Гарна ніч. Дощик потішив землю, і тепер знову погода.

А дійшовши до другої будки проти другого утла гетьманського двірця, повернувся цілим оборотом управо й даліше думав:

«У нас, на Полтавщині, ще кращі ночі від тутешніх. Куди куцому до зайця! В нас як визвіздиться небо, як запахнуть липи, як дихне скошеним сіном від левад, то хоч минайся. Кудись тебе пре, кудись тобою гонить, спокою собі знайти не можеш. А дівчата!» — і він кріпко притис довгий і важкий кріс до серця.

Зітхнув... «Тю! Отеє моя дівчина, отеє моя дружина, мабуть, до суду-віку. Нині на варті стій, а завтра, може, в бій, такий світ мій! Гіркий світ мій!»

Нараз око його звернулося на одно з серць, прорізаних у дерев'яній, густо цвяхованій віконниці.

— Не знати, чи попав би я туди кулею? Мабуть, попав би...

І якийсь дивний голос нашіптував йому: «Ану, спробуй! Може, хованця вб'єш, а може, і... його... Не поставлять тебе більше на варту, не поженуть у похід, підеш у свою Полтавщину і не кріс тулитимеш до серця, а кого схочеш-спробуй»

Вартовий перехрестився і сплюнув наліво, бо направо не годиться, з правого боку ангел-хоронитель стоїть, а з лівого підкрадається чорт.

— Також гадки! — говорив, ще сильніше вистукуючи чобітьми, ніби хотів відстрашити чорта. — Також гадки! Пек та цур йому!

«Може, той самий, що його мастями з ящірок мастить, до мене з такими гадками підступає.

Нема дурних, небоже! Важкі тепер часи, то правда, але старі люди говорять, що за попередніх гетьманів ще куди гірше було. Тепер, правда, багато козаків у далекі походи женуть, і чимало їх гине, але в краю такої різанини нема, як за Руїни бувала. Гетьман лад тримає, і коли б не московські постої та не ті здирства, що вони спокійним людям чинять, то, може б, за його регіменту і в нас було, як у людей. Чи запродав він свою душу чортові, чи не запродав, то це не наша річ, а його, але щоби раз яким способом отсих московських чортів позбувся, то було би гаразд. Ще й як!»

І вартовий далі ступав, вилискуючи ногами, як баба на річці праником. «Нині на варті стій, а завтра, може, в бій, такий світ мій! Гіркий світ мій!»

Над гетьманським садом блідла темна синява небес, меркли блискучі зорі, і крізь густі пні дерев мерехтіла золота заграва.

Повівав поранній холодок.

Гетьман не спав. Розпрощавшись зі старшинами, може, ще з годину тому, розмовляв з

Орликом, пригадуючи, що й до кого має завтра написати і до підпису йому предложити.

Орлик так якомсь пильно приглядався до нього, зазиравав у душу, ніби вперве бачив його. Це справжній орлик, з нього колись може випіриться орел. Чи не догадується він чого? Листи шифровані читає... Може звіритися йому, може поставити його так, як колись біля Богдана стояв Виговський?... Ні, ще не час... Ще й сам гетьман не знає, що зробить. Але зробить те, що зробити треба, щоб з наміченої дороги не зійти...

На чотирикутнім дубовім столі з крученими ногами, накритім перським узористим ковром, за який можна було гарний хутір купити, лежало декілька рукописних зшитків у пергамінових переплетах. Козацькі хроніки, мемуари і копія переяславського й андрусівського договору.

Гетьман переглядав ці важні історичні документи, роздумуючи над кожним пунктом.

— І тут гаряче, і там боляче, — сказав, потираючи бліде чоло рукою. — Поставив нас Господь на порозі з Азії в Європу, поклав, як залізо між молот і ковало — кують. Аж іскри з того заліза летять. Важкий талан!.. Особливо тепер, коли таких двох ковалів появилася у світовій кузні, як Карло і Петро. Один геніальний варвар, а другий фантастичний герой. Оба хочуть підбити весь світ і перетворити його на свій лад. Обом сниться

Олександр Великий, одному, може, й Тамерлан. Оба молоді. Мазепа поміж ними, як батько... Нова мітла гостро мете, але й емітується скоро... Петро п'є, гуляє, у його падуча недуга, кажуть, що ще й другу із заграниці привіз, французьку; головою трясє, хвилини спокійно не всидить, ніби чорт у нього вселився... не буде йому довгого життя. До того він не вояк. Він так воює, як зуби рве і мерців поре, — щоби скорше. Карло вожд, якого світ давно не бачив. Більший від Валленштейна, справжній герой. І генерали у нього які, а які вірні, військо за ним в огонь і воду піде... Треба дуже уважно приглядатися до того великого двобою і вмент, коли доля перехилюватиме успіх на бік одного з них, і собі перейти туди. Але *eventus belli dubius est*⁴. Війну, звичайно, рішає припадок, якийсь непередбачений припадок, треба пильно слідити за отсим припадком, передбачити його, заки другі добачуть...

І гетьман, відложивши копії договорів, став переглядати секретні листи й витинки із заграничних газет, котрі йому привозили післанці від довірених людей.

Щастя, видимо, хилилося на бік Карла XII. Так можна було собі гадати. Це було гетьманові по

⁴ Вислід війни сумнівний (латин.)

душі. Не тільки тому, що відповідало воно його політичним планам, але й з особистих причин.

Гетьман не любив Петра. Це був варвар, а Мазепа ненавидів варварства.

«Петро вдає європейця, але в душі він азіат, орієнтальний деспот. Культури насильно не пересадиш, її треба виплекати на рідному ґрунті, щоби чужі соки пройшли крізь жили рідної землі. І не можна культури ширити способом звірським, бо культура — це гуманне діло, праця для щастя людей. Він знущається над мільонами свого власного народу, а що ж буде, коли нас прибере в руки? Петро не шанує людини, не любить її, навіть свого рідного сина. Кунсткамера, статуї, французькі танці й компліменти, а перед вікнами бального залу людські голови на палях торчать і сморід з них зливається з запахом дорогих, заграничних парфум».

Гетьман присунув до себе ближче полтавський поливаний глечик, повний розкішних троянд, і довго-довго приглядався до них, поки не всміхнулися його вузькі, свіжі, ніби хлоп'ячі, уста.

«Карло теж не щадить своїх вояків, але не щадить і себе. Війна пощади не знає. Але він не кровожадний тигр, він дійсно культурний чоловік, лицар і філософ. Вишумів хлопцем, а тепер людський біль не дає розкоші його широкій душі...

Пощо знущатися над людьми, коли життя і так важке, коли й без того тільки болу в світі?»

І він гладив щонайкращу троянду своєю білою, малою сукою, ніби жалував її, що доцвітає не на рідній вітці.

«Вибір-то легкий, але вибрати все-таки тяжко. Військо наше розкинене по цілому сході Європи, від моря та до моря, і нелегко буде стягнути його до купи, як настане рішача хвилина. А зі старшиною ще гірший клопіт, як з військом. Це люди зажиточні, мають маєтки, землю, двори, усякого добра надбали. Бояться, щоб не втратити його. Поки говориться, поти вони на все готові, а як прийдеться до діла, то стануть випрошуватися хто недугою, хто родинними справами, а хто і без виправдання спасеться бігством. Таких, що на них можна покладатися, небагато...»

І гетьман став їх перечеислювати на пальцях: Войнаровський. Орлик, Горленко, Ломиковський, Кожухівський, Андріяш і ще, може, дехто. Та чи й вони певні? Може, відрічуться його, як трижди отрицався Петро Ісуса? Коли б справа була певна, — ого! — тоді не обігнався б від них. Забувають, що не ясла до коней ходять, а коні до ясел.

«Змиршавів народ, сам дріб!» — пригадалися гетьманові слова незнайомого, і його високе чоло покрилося морщинами...

Може, воно й не так. Може, й тепер є люди не згірші, як були за Хмельницького, тільки часи інші, а що вони інші, може, це і не без його вини. Приспав лицарського духа, хотів якнайдовше здержати війну від границь України, щоби край наново загосподарювався і щоби народ пригадав собі, що таке мир, що тиха культурна праця у власній, хоч і не цілком вольній державі. Так здержався лицарський розгін, ота нестримна охота боротися хоч би і з самим чортом за визволення рідної країни. Привикли люди воювати з мусу, на зазив царя і за здійснення його планів, а не з власної волі і за власну волю. Цар зробився для них ніби їх власним володарем, котрого вони не люблять, але слухають, бо бояться. Невже ж посміють вони тепер піти проти його волі?

Це питання чомусь нині, як ніколи перше, стояло перед ним у повний ріст і домагалось відповіді, котрої гетьмані дати не міг. «Яка ж важка отся булава, — казав, зітхаючи глибоко. — Це не булава, а хрест, хрест, котрий, може, прийдеться двигати на нову, українську Голгофу. Понесе... А все ж таки, яка приваблива ця гетьманська булава!..» І гетьман пригадав собі свого великого попередника, сонце Руїни, Петра Дорошенка.

Чого він стоїть перед ним, такий гарний собою і такий безталанний, і, ніби з докором, глядить на свого генерального писаря. «До жінки

просишся, — каже, — до Корсуня, а я знаю, що покинути мене хочеш, бо бачиш, що мій день вечоріє».

Дорошенко вгадав. Мазепа таки покинув його, ніби не з власної волі, а перехоплений запорожцями і доставлений до Самойловича. А все ж таки покинув свого добродія.

І чи було би дивно, коли б так тепер покинули його ті, котрим він робив і робить добро?

І бачив гетьман цю нещасну годину, коли сонце Руїни заходило за хмари, надовго...

Борковський обложив Чигирин, та на важився брати приступом города, в котрім сидів Дорошенко. Аж надтягнули з великими потугами Самойлович і Ромодановський. Дорошенко не хотів бачити нової хатньої боротьби, не бажав собі нового розливу братньої крові. В повній величі своїй вийшов із чигиринського замку назустріч передовому полкові, переїхав Дніпро і зложив гетьманські клейноди, прощаючи Україну на все...

Які ж тії рубіни червоні, як кров, і як те золото руки палить! А все ж таки яка приваблива гетьманська булава!..

«Чого ж ти, гетьмане Іване Самойловичу, так сумно дивишся на мене з далеких сибірських снігів? Нарікаєш, що я перейняв із твоїх рук гетьманську булаву?

Зробив я з тобою те, що ти з Дорошенком зробив, що, може, хтось і зі мною зробить, може, вже й робить... (Яка ж приваблива та гетьманська булава!)... Слави хочеться і влади хочеться, на те ми й мужі. Хто каже, що він не амбітний, цей або брехун, або недолугий, або одно і друге. Поки життя, поти й боротьби за славу і за владу. Роками я старий, але духом ні. Мені ще хочеться жити, хочеться тую булаву отрясти з чужого пилу, ожемчужити її новими, від нікого не подарованими жемчугами. Чуєш, — хочеться!»

Він піднявся з крісла і став у повний ріст, ставний і стрункий, як козак.

«Я певний був, що у мене більше снаги поставити Україну на власні ноги, ніж у тебе, Іване Самойловичу, і більше, ніж у кого другого на світі, і тому я прийнявся за це діло. Воно важке, може, більше важке, ніж у Сибірі віку доживати, але я його не кину. А коли собі хто гадає, що в нього більше кебети, ніж у мене, нехай пробує, але я не вірю. Не вірю і не дозволю! От що!»

В цей мент хтось заскробав у двері, ніби кіт, і зареготався придавленим сміхом: «Хі-хі-хі!»

— Увійди! — гукнув гетьман.

Криті двері відчинилися, і в гетьманську спальню всунулася маленька персона в контушу, у високій соболиній шапці з чаплиним білим пером і з величезною карабелею. Був це маленький карлик,

шляхтич, котрого Петро прислав Мазепі в дарунку, віддячуючись за цілу валку дичини, яку йому якось у М'ясниці післав був гетьман із своїх лісів.

Карлик досягав носом до стола.

— Стелюся до стіп вашої пресвітлості, пане герцогу цісарський, і б'ю покiрно чолом!

— Ти, суслику, ще не в норі? — питався його гетьман.

— Моя нора край герцогського двора. В дворі не спиться, та й сон не сниться. Стережу вашої пресвітлості.

— Сідай! — казав гетьман, показуючи на крісло. Карлик сів. Тільки шапка сторчала йому понад стіл і двоє малих хитрих очей.

— Що нового скажеш?

— Те скажу, що добре розважу, як ялось, а не так, як хтось, що перше каже, а тоді слово важе.

— Ти дурний!

— Я малий, від мене нема що великого розуму чекати.

Є малі дурні, а є великі дурні.

— Ти про кого?

— От так собі.

— Скучний.

— Скучно тепер на світі. Та незабаром зробиться весело.

Ненецький карнавал: Чінгісхан, Тамерлан, Сарданапал! Схопляться за гичку, висмикають

кичку, за дурничку, за дрібничку, без пардону за землі шматочок, від Збруча до Дону, як баби за огірочок. Na pal, na pal, maczuga wal, wal go w feb maczuga, niech sie nie meczy dtugo. Padam do nog waszej hercogskiej mosci ⁵. — Нараз встаючи і прикладаючи вказуючий палець до носа, говорив смішно-поважно, ніби грозячи: — Уважай, Мазепа, щоб не вийшла халепа! Ще й яка! Ага-га!

— Невже?

— Бігме! Кочубей птичка невеличка, високо літає, низенько сідає. Кочубей птичка невеличка, він навіть знає, що його чекає... Хі-хі-хі!

Гетьман ухопив карлика за вухо і притягнув його до себе:

— Chodz pan tu, panie taskawy! ⁶

— Do ustug waszej hercogskiej mosci. ⁷

— Кажи, але не бреши, знаєш що про Кочубея?

— Моя хата скраю, я нічого не знаю.

⁵ На паль, на паль, довбнею бий, бий його в лоб довбнею, нехай не мучиться довго. Стелюсь до ніг вашій герцогській величності (пол.)

⁶ Ходи сюди, ласкавий пане! (пол.)

⁷ До послуг вашій герцогській величності (пол.)

— А чому ж щось таке верзеш, ні в кут ні в двері?

— Ні в кут ні в двері, але саме там, де треба... Уважай, Мазепа, щоб не вийшла халепа.

І хіхікаючи, вихопився з гетьманської руки, шульгнув під стіл, з-під стола поза велику кафлеву піч і в двері.

— Хі-хі-хі... — почулося з другої кімнати.

«Маленький, але важненький, аж диво, звідки в нім стільки розуму взялося, — говорив до себе гетьман. — А хитрий! Як він усе догляне, відгадає... Кочубей птичка невеличка, каже, і так воно є, Кочубей дійсно птичка невеличка, але Кочубеїха — велика і рідка птиця. Чорт сім пар постолів стоптав, поки їх до купи зібрав. Чого йому не достає, те вона додає. Кажуть, що жінка, як торба, що положиш, те й несе. Та не Кочубеїха. В Кочубеїв якраз навпаки, вона кладе, а він двигляє. Колись вона на нього понад сили наложить, і він надсадиться. Боюся того, бо Кочубей чоловік не найгірший, жаль мені його. Але жінка, — що ти порадиш з такою жінкою, що в ній десятьох чортів сидить, а на дванадцятьох ще місця досить?... Кочубеїха мене не любить... Мабуть, задовго жию, а її аж руки сверблять до булави. Вона її носила б, не він, він до того нездатний, а вона — го-го! Тож-то була би гетьманиха, не така, як моя покійниця. Другої такої, як Любов Федорівна, зо

свічкою в літню днину не знайдеш. Люта баба!.. Щоправда, Україна здавна славилась кріпкими жінками, хоч би такими, як Анна Реїна, Ярославова донька, що французьким королівством так славно заправляла, але такої, як Любов Федорівна, мабуть, ще в нашій історії не було. Чую, що її не зійти безслідно до могили».

Гетьман задумався, накрив очі повіками, але сон не брався. Забагато думок буяло в голові. Треба їх було позводити докупі і погодити, щоб не сварилися, як на ярмарку жінки.

«Бачу, як Любов Федорівна на свого Василя гукає, що він не такий, як другі мужі. «Коли ти муж, то будь мені дуж! — говорить. — Другий на твоєму місці вже давно Мазепу за Самойловичем післав би, але невже ж тобі не дорога честь, коли вже не своя, так жінки і дітей?» О, мабуть, вона йому добре голову мисе. Бідний Василь... А все ж таки треба тую Любов Федорівну якось зацитькати, щоб він через неї не накоїв мені якогось лиха. Але як?...»

І гетьман довго думав, як би це зробити, і нічого придумати не міг.

Кочубей займав найвище місце біля гетьмана, був генеральним суддею, — так на почесті його не візьмеш, а маєтків назбирав стільки, що й грішми його не вдобрухаєш, — що тут зробити?

Лишалось поїхати до Кочубеїв у гостину, і то не на годину-дві, а на два-три дні, нібито щоб відвідати його, бо нарікав, що нездужає, та привітати у новому дворі, а на ділі, щоб гарними словами прихилити Кочубеїв до себе. Гетьман знав силу свого слова і цілої своєї появи, котрій-то силі піддався навіть цар — Петро.

Невже ж Любов Федорівна сильніша від царя?... В Ковалівці побачить свою хрещеницю Мотрю. Гарна дівчина, на диво гарна. Ні в батька, ні в матір не вдалася, така якась інша і з виду, і з вдачі. До нікого в світі не подібна. Княгиня Дольська яка красавиця, а біля Мотрі померкла би, як біля сонця зірниця.

«Молодосте, велика і непереможна твоя сила! Дивишся на молоду красу і сам неначе молодієш, неначе свіжа кров вливається у твої жили, хочеться жити, любити, творити.

Розумію тебе, докторе Фаусте, і тебе, і твого Мефіста.

Ще й як вас розумію, не тільки мозгом, але й серцем, цілим своїм єством. Літа йдуть, кожний день, ніби ступінь по сходах, у долину, в глибоку і темну криницю. А там, угорі, за тобою стільки цвітів, стільки сонця, така розкіш!.. Розумію тебе, докторе Фаусте...»

Гетьман нахилив до себе пишні троянди і зі смутком в утомлених очах приглядався до них.

«Вчора пишалися в городі, на небо гляділи, на зорі, нині ваш світ — отсі чотири стіни, нині ви дивитесь в очі старого чоловіка, котрому молодість сниться, а завтра зів'янете і вас викинуть геть, а в глечик покладуть ваших молодших сестриць... Такий-то лад у світі».

Глянуп у вікно. Крізь серце у віконниці падало проміння сходячого сонця, просто на голови троянд.

«Поцілуй їх, сонце, поцілуй! Бачиш, в'януть, завтра пестощів твоїх неспосібні будуть відчути».

Здмухнув свічку і довго-довго дивився, як троянди оживали, побачивши сонце. Паленіли, всміхалися до нього, жили.

«Так воно, так?» — зітхнув гетьман і розхилив занавісу від свого ліжка...

РАНКОМ

Спав коротко та твердо, літнім сном надраннім, — може, години три, не більше, але збудився з почуттям сили і здоров'я. Випрямився, аж ліжко затріщало.

«А люди гадають, що Мазепу крутять подагричні й хірагричні болі. Дурні!»

Хвилину лежав ще з замкненими повіками, ніби рад був доснити якийсь гарний, дуже гарний сон.

Нараз зірвався, накинув на себе довгий білий каптан аж по кістки, ноги всунув у пантофлі, червоні, саф'янові, і плеснув у долоні.

Ніби з-під землі виріс молодий, гарний паж, подібний до одного з тих, що їх любив Ван-Дейк малювати, ще кращий.

Гетьман пригадав собі, як він був колись пажем у короля, як король пестив його і як усі, особливо дами, не могли налюбуватися красою українського молодого шляхтича... Усміхнувся.

— Як спалося, тобі Петрусю?

— Спасибі ясновельможному пану гетьманові, я все сплю добре.

— Молодий і здоровий. Рости великий, Петрусю, — і погладив хлопчика по голові. — Вбрання приладив?

— Так, ваша милосте, приладив.

— Яке?

— До виїзду.

— Але де?

— У город.

— Вгадав. Ти в мене дотепний козак. Після снідання і послухань поїдемо в город, а потім підемо оглядати фортецю. Купіль готова?

— Так.

— Снідання їстиму з його милостю паном генеральним писарем. Щоб він мені не забарився, вважай!

— Подбаю.

Паж вийшов. Гетьман дивився за ним, поки цей не зачинив дверей. «Сирота, але гарний... Не будь я Мазепою, хотів би бути ним... Хотів би... Так легко почував би себе, такий широкий світ стояв би нарозтвір переді мною...»

І гетьманові пригадалося те, що йому не раз приходило на гадку, — їзда на розгуканім степовім коні. Жене крізь балки і яруги, крізь будяччя й тернину. А сонце пече, а спрага аж язик до піднебення прилипає, — страшна їзда. Але він не жалує її, ні, як не жалує цілої своєї буйної, повної пригод молодості. Знає, що жив.

Цей кінь — то була алегорія на його молодість, придумана ним самим, тоді як він ще залицявся до муз і грацій, прегарних доньок Аполлона. Розказав її жартом, а люди прийняли, як правду. Алегорія оживала...

Викупаний і вдягнений у легкий шовковий каптан сірої краски, підперезаний случьким поясом, увійшов до малої, ясної кімнатки, в котрій любив снідати. Тут дожидав його Орлик.

— Коротка літня ніч, правда? — казав гетьман, здоровлячись зі своїм генеральним писарем.

— Дуже коротка, я нині й ока не стулив.

— Чому ж то так?

— Після вчорашнього.

— Не таке ще доведеться нам переживати, — говорив гетьман, — а спати все-таки треба. Привикай, Пилипе, до царських ласощів, привикай! Ще, мабуть, довго доведеться тобі їсти ці марципани.

— Не хочу.

— Ого! Що ж то, ваша милість, може, гадають покинути мене, старого?

— Пана гетьмана — ні, але їх... Ніхто не знає, як вони мені у печінках сидять.

Гетьман пильно подивився на свого молодого писаря.

— Смирися, Пилипе, смирися! Знаєш, так, нижче трави і тихше води. Терпи, козаче, отаманом будеш... А багато в нас нині на послухання зголосилося?

— Як звичайно, багато. З тої пори як на нас москалі нахлинули, від покривджених і не обженешся. На послухання зголошуються мало що не самі такі, що перед кривдами московськими в гетьмані шукають оборонця.

— Що ж я їм поможу? Царська воля сильніша від мене.

— Це не воля, а сваволя, — сказав Орлик.

— Мовчи, язичку, будеш їсти кашку, — погрозив йому гетьман. — Ти прийняв прохання, розглянув, казав втягнути в реєстр?

— Все зроблено, і прохання по змісту й по формі розділено на допустимі й недопустимі, на пильні й такі, що можуть підодждати. Деякі відіслано до відповідних канцелярій, бо хоч наші уряди працюють справно, то люди все ще пхаються до гетьмана з тим, що можна зробити, не «фатигуючи й не молестуючи» гетьманської особи.

— Кожному здається, що його біда найгірша, і він з нею відразу іде туди, де гадає найскорше поміч знайти.

— Народ сильно нарікає, — почав нараз Орлик.

— На кого? На мене?

— На московські здирства й душогубства, за котрі по невідомості своїй і по невченості відповідальним чинить гетьмана. Нема днини, щоб до нашої канцелярії не прийшла якась супліка від свободи, волості й від якогось городу, що там-то і там-то тільки-то й тільки людей убили, тільки-то й тільки худоби забрали, хутір спалили, жінок знасилували, — аж остогидне читати.

— Треба нам знов післати жалобу до царя.

— Шкода часу, — не помагає.

— Хоч помагає, хоч ні, а наша річ доводити до відома царя, як його люди наш народ кривдять. Хай знає.

— А хіба ж він не знає? Мені бачиться, що це все робиться за його відомом і дозволом.

— Як же це?

— А так, бо коли б проти, то карали б винуватих, а їх же не карають. Доводять народ до розпуки...

— Кажеш, доводять народ до розпуки, — повторив гетьман, не повертаючи очей з Орлика. — А чому ж би то так?

— Хочуть, щоб народ збунтувався, а тоді б вони винищили його до краю. — Не гадаю. Цареві тепер треба миру на Україні.

Він же має ворога на карку, і то не якого-будь.

— На ворога цареві народ не потрібний, тільки наше військо, та ще худоба і збіжжя. Народ на війні — це одна завада.

— Побачимо, побачимо, — говорив гетьман, доїдаючи тарілку молочної каші, котру він звичайно їв на снідання, бо казав, що панська страва смачна, а людська здорова. Вірив, що невибаглива їжа зберігає його здоров'я і молодий вигляд. Молочна каша, яєшня, хліб з маслом і салом — це було його снідання. Попивав чаркою доброго чаю. Більше нічого не пив. Тільки у гостях або у себе на бенкетах випивав дещо, але не впивався ніколи. «Що тверезий думає, то п'яний гукає, — казав не раз, — а не все треба людям знати, треба щось і для себе сховати. *In vino veritas* ⁸ — це

⁸ У вині істина (латин.)

правда, але ще більш правдива друга латинська пословиця, а саме: *Aurea mediocritas*⁹, себто — обережно зі склом!» Це він не раз твердив своїм молодим старшинам і урядовцям. «У Москві зимно, нам треба себе горілкою розгрівати, а на Україні і без хмелю тепло».

Та не всі слухали його. Смачно з'їсти і добре випити — це була тоді життєва конечність.

— Так ти кажеш, — почав гетьман, допиваючи чай, — кажеш, що народ нарікає? То зле... Від стогнання хворому не легше, а від ліків... Ліків треба нам, Пилипе, і то гострих ліків, бо хвороба наша важка й за давнєна... А жалобу до царя все-таки напиши і то по пунктах, аргументів не жалуй. Знаєш їх стиль. Та ще напиши мені лист до Кочубеїв з «афектами й компліментами», дуже делікатний, такий, щоб Любов Федорівна, прочитавши його, облизала свої губи тим довгим язиком, котрим її Господь на шкоду її ближнім, по не відомій нам ближче причині, обдарувати зволив. Напиши, що віднині за десять днів приїдемо у Ковалівку, щоб побажати їм доброго прожитку в новому дворі і щоб її милості «презацній», пані Любові Федорівній, дати доказ нашої великої шани

⁹ Золота середина (латин.)

для її всяческих, найбільшого подиву гідних чеснот. Лист зараз-таки нині вишлемо окремим післанцем, і то не звичайним, а одним із прибічних наших людей, додавши йому для охорони і для більшого «ефекту» кілька озброєних їздців. А тепер мені пора, люди ждуть на послухання. Прощай!

НА ФОРТЕЦІ

Тихо й поважно сунулась гетьманська карета вулицями золотоговерхого Києва.

Перед нею і декілька кроків за нею їхали козаки, однаково вбрані й на таких самих конях, як гетьманські, чорних, як галки.

Купці виходили з своїх крамниць і кланялися гетьманові в пояс. Навіть німець в довгополому фракку, що мав аптеку, в котрій, крім ліків, продавав також годинники й окуляри, вибіг аж за поріг свого склепу і кивався, як той трач, що його стружуть з дерева на забавку дітям.

Гетьман усім відклонювався, кому киваючи рукою, на котрій грав усіми привабами весни перстень із чудовим ізмарагдом, а кому шапкою посилаючи привіт. Студенти Академії, що не мали до кого їхати на ферії і залишилися в Києві, побачивши карету свого добродія, ставали, як у вертепі, поверталися лицем до карети і кланялися в пояс, причім шапкою доторкалися землі.

Бурсаки, що тільки мешкали в бурсі, а були на «своїх» харчах, бігали з глечиками від хати до хати, де їм їх добродії щоденно по черзі давали хто снідання, а хто обід. Стрінувши такого, гетьман кликав його до повозу й кидав у глечик гріш, за котрий можна було купити кілька обідів.

Калікам і вбогим, котрі сумними вінками обплітали сходи церков, побудованих щедрою рукою «раба божого Івана Степановича», гетьман посилав милостиню одним із козаків, який відлучувався від гетьманського поїзда, щоб сповнити приказ свого пана, а потім здоганяв його.

Декуди вулиці були вимощені деревом. По них гетьманська карета їхала, як по маглівниці. «Це добре на жолудок, — казав, жартуючи, гетьман, — буде нам обід смакувати».

Було й так, що карета глибоко поринала в ями та вибої, особливо там, куди возили пісок, дерево та дернюги до нової фортеці.

Не можна сказати, щоб гетьман був вдоволений ладом, який на вулицях бачив. Лампи світилися вночі тільки перед гостинницями та перед заїзд ними домами, хто що хотів, те й викидав на вулицю, а вднину не було кому спрятати цього хламу. Київ був подібний до великого заїздного дому, в котрім годі завести лад, бо все хтось новий приїде і насмітить. І доми, здебільшого деревляні, з різьбленими ганками, на карбованих стовпцях і з

віконницями, гарно розмальованими, виглядали, ніби їх побудовано, тимчасово, заки не настануть певні часи. Тільки розкішні церкви приваблювали до себе очі. На них годі було надивитися, особливо тепер, коли сонце так ярко світило й коли безчисленні куполи й хрести мерехтіли всіми відтінками золота.

Гетьман особливо захоплювався церквою святого Миколая, котрої великий спокійний фронтон з високими стрункими стовпами надавав їй якогось надзвичайного польоту вгору. В голові Мазепи виринали нові плани, нові бажання, як би то Київ зробити світовим городом, столицею великого народу. Він рад був зробити його таким гарним, щоб другого такого города й на світі не було, а разом із тим забезпечити його перед посяганням чужих рук, перед тими непрошеними гостями, котрі від найдавніших часів донині заїздили до нього і робили там що хотіли — на шкоду.

З теперішніми найгірша біда, бо вони не подібні до наглої бурі, котра перешумить, а нависають, як осіння сльота, в котрій все кисне, розкладається, гние.

Ця гадка затроювала йому насолоду, якої він дізнав, дивлячись на матір городів наших, на столицю Володимира, Ярослава і Мономаха, в

котру так тріумфально в'їздив незабутній батько Богдан.

«Повернуть ще колись ті світлі хвилини для тебе, мій золотоверхий Києве, повернуть!»...

Відвідав архidiaкона Мігуру, котрий працював над його портретом серед алегоричних постатей. Ритовина була поділена на чотири поверхи. Перший — надпис, герб гетьмана і всілякі емблеми, другий — гетьман серед алегоричних постатей, третій — святі, а на останньому — церкви, котрі будував Мазепа.

Гетьман питався, чому Мігура зрисував його в панцирі, а не у звичайнім убранню, на що мистець відповів, що цього вимагає стиль.

Гетьман признав, що так дійсно стать його краще достосовується до цілості, а бляхи на панцирі вирізняються від сукна і полотна на інших вбраннях.

Від Мігури зайшов гетьман подивитися на роботи біля нової фортеці. Ці роботи були йому дуже не по душі. Він відповідав за них перед царем. Цар обіцяв платити людям і не платив. Роботи були великі й важкі, вимагали багато рук, — цар наглив. Робітникам доводилося працювати в спеку, серед важких побоїв, зневаг та відомої сороміцької московської лайки. Здавалося, що це не нову кріпость будували, а дворець для самого чорта. Кожда груда землі полита була слізьми й кров'ю,

кождий сажень валу виростав з тяжкої людської кривди.

Гетьман бачив кривду, яка діялася тим тисячам українського народу, що будували на своїй власній землі твердиню для чужого насильника, ніби крутили мотуз на свою власну шию. Але спинити тої роботи він не смів. Відказатися від будови київської твердині або будувати її як занапасть — це значило б підтвердити ті доноси, які на гетьмана йшли до царя.

Закусивши зуби й приказавши своєму серцю мовчати, зближався він до цього нового пекла.

Над цілим Печерськом повисав густий туман, ніби Печерськ горів.

В тім тумані щось варилося, гуділо, гуготіло. Деколи ніби громи лускали направо й наліво, аж земля здригалася. Це розвалювали старі мури. Бог зна з яких часів. Копоти гризли очі й спиняли віддих у грудях. «Стільки там дорогоцінної старовини пропаде раз на все», — погадав собі гетьман, але, побачивши, як марнується життя, перестав жалувати пережитків.

Життя дійсно марнувалося безпощадно й безсердечно.

Козаки, котрі вславилися своєю хоробрістю в не одній битві, тягнули, як худобина, тачки і вози, навантажені камінням, піском і землею. Шлеї в'їдалися їм у плечі і в груди, жили на руках, на

ших і на чолах набігали кров'ю, як посторонки, так, що здавалося, немов це не люди, а якісь автомати, зроблені з кріпких скривавлених шнурів. Одежі на них майже не було, якесь порване лахміття звисало в декого з рамен, а в других щолиш від пояса. Ноги з розчепіреними пальцями грузли по кістки в землю, і здавалося, вони добувають усіх зусиль, щоби втоптати себе вглиб, влізти у підземні печері, бо тут, на поверхні, їм неможливо довше зносити такого знущання. Ті, що копали глибокі рови, ніби власними руками рили могили для себе. Копали завзято під свист батогів, під лайливі слова наставників, ще гірше від батогів болючі.

Ніхто не облегував собі роботи ні розмовою з сусідом, ні піснею. Пісня, як уразлива птиця, відлетіла геть від того пекла. Тут царював проклін, проклін цареві, гетьманові, Іістаршинам, проклін цілому світові, проклін жахливому життю!

Гетьманові доводилося не раз бачити подібну працю на війні і в походах, але це друга річ! На війні сиплять окопи коли не з охотою, то з воєнним завзяттям та хоч із розумінням, що цього вимагає конечність. Тут і того розуміння не було, тут було одне — примус. В ті рови люди закопували не тільки свою силу, але й останки волі. На них вони дивилися, як на свою могилу.

Ті потом і кров'ю набігли, а койотами вкриті очі не бачили гетьмана, який в туманах і в куряві стояв біля одної з будок, збитих як-будь, щоб інженери й дозорці над роботами могли знайти захист перед жарою та перед дощем.

Йому щось пояснювали, підходили з рисунками, з циркулями й трикутниками, але він ніби не помічав нічого. Бачив одно — важку муку своїх людей і боровся зі своєю совістю.

«Спини цю роботу! Визволь тих мучеників нещасливих, розкуй їх руки, встроми їм меч у жменю, хай вони кинуться на своїх катюг і зроблять суд над ними», — говорила йому совість. А розум відповідав: «Не пора, ще не пора! Зціпи уста, мовчи до якогось часу, щоб не накоїти ще гіршого лиха!»

Гетьман мовчав і дивився. Сотки возів і тисячі людей пересувалися поперед його очі, ніби чиясь могуча долоня розрухала якесь велетенське муравлисько, нівечучи його питоме ¹⁰, довгими віками улаштоване життя. Головний вал, як велетень удав, брав у свої смертельні обійми спору частину Києва і сунувся над Дніпро гасити дніпровською водою жагу, котра палила його.

Поміж робітниками доглянув гетьман здалеку молодого парубка, рослого і здорового і такого

гарного, що тільки стій і дивися. Гетьман підбирав таких до своєї сторожі. Чи не забрати його?

Та коли побачив зблизька, покинув тую гадку. Обличчя дивно гарної краси було опозорене і ошпечене так, що гетьман мимохідь відвернувся. Ніздря були вирвані і ще не загоєні, з правого вуха спливала гідка посока.

Парубок глянув на гетьмана таким поглядом, що він мимохіть спитався:

— Як звешся?

— Павленко Максим, — відповів нещасливий.

— Звідки?

Цей назвав одне із сіл прилуцької сотні.

— Як же це? Ти, значить, наш, а не руский, хто тебе так покарав?

— Оцей-о! — відповів парубок, вказуючи на московського старшину, що стояв оподалік на горбку і наглядав над роботами на своїй секції. — Мене насильно взяли, я втікав, зловили і ось що зробили зі мною, — пояснював парубок словами, котрі, як мурашки, лізли гетьманові по спині.

Казав покликати москаля.

Цей ішов не поспішаючи.

— Скорше! — гукнув нетерпеливо гетьман. Старшина прискорив трохи кроку, та не дуже.

— Ви його покарали? — питав гетьман.

— Покарав? Кого? Цього тут?... Може, й я, не знаю, чимало тут таких!

— Що значить «може»? І що значить «чимало»? Жадаю певної відповіді від вас.

Старшина мовчав. Гетьман, видимо, бентежився.

— Відповідайте, — гукнув.

— Хай буде, що я.

— Так тоді хіба ж невідомо вам, що суд над моїми людьми належить до мене?

— Ми всі належимо до його величества, — відповів самовпевнено, гадаючи, що такою відповіддю спинить дальші питання.

— Ви мене не будете вчити! — гримнув на нього гетьман голосом, котрий вказував, що він виходить зі звичайної собі рівноваги. — Ви мене не будете вчити, до кого ми належимо. Але я вас провчу, що поки що Київ під владою моєю і над фортецею я, а не хто другий має провід. Розумієте — я, гетьман Іван Степанович Мазепа!

Москаль хвилину дивився тупим поглядом, ніби шукав і на ті слова якоїсь відповіді, нараз повернувся і, навіть не віддавши честі, хотів іти на своє місце.

— Стій! — гукнув гетьман так, що всі вози, які переїздили, і всі люди, що переходили туди, спинилися нараз і стали, мов зачаровані.

Москаль став, злобно дивився на гетьмана і мовчав. Був опозорений перед людьми, не знав, чого від нього хочуть, привик до того, що чим

більше жорстокість, тим більша нагорода за вірну службу.

Гетьман післав по дежурну команду.

— Забрати цього чоловіка і відвести в команду. Він знущається над моїми людьми і не вміє шанувати влади. Коли не знає, що таке гетьман, так мусить знати, що — орден св. Андрея. Геть мені з ним!

Жертву гетьманського гніву відвели, і поміж народом пішла чутка про те, що гетьман обстоює своїх людей, боронить їх від кривди. Ця чутка, ніби вітер у жару, повіяла на знесилених людей. «Гетьман не дасть нам пропасти, дай йому Боже здоровля!» — шептали не одні уста.

Гетьман ішов, розглядаючись направо і наліво, ніби шукав нових злочинців, ніби він по те тут нині і прийшов, щоби робити лад. Нараз біля його, під колеса одного з возів, що везли тяжке каміння, звалився чоловік.

— Ану там! Вставай! Ще не шабаші — роздались вигуки доглядачів.

Гетьман спинив віз. Добули чоловіка старшого віком і такого марного, що дивно було, як тії кості тримаються купи. Ноги мав скривавлені, пообв'язувані ганчірками, на яких купами сиділи докучливі мухи. Вони лізли також до замкнених очей, а він і не відганявся від них, бо не міг уже

рушити рукою. З рота йшла піна, в грудях грало, скрипіло, булькотіло.

Гетьман казав принести води, обмити нещасливому Бог зна коли мите лице і дати йому напитися.

Цей не хотів, ніби не чув.

— Дайте мені сконати! — просив, відвертаючи своє бліде, синіюче обличчя. Насилу підважили зуби і залляли його водою. Створив широко повіки, глянув на гетьмана, здригнувся і промовив одно слово:- Кат!

Хтось кинувся на нього і хотів бити.

— Як ти смів? — почав.

Але гетьман спинив його рукою:

— Лиши! Він уже на Божій дорозі... Скорше від нас стане на Господньому суді, щоб жалуватися на нас.

— Не жалуватися, а проклинати, людоїди!

Гетьман сів біля нього і своєю білою рукою відганяв мухи з-над його очей.

— Всі ми станемо на судищі Господнім, і всім нам кара буде або нагорода. І щолиш тоді видні будуть усі наші мислі й помишленія і всі гріхи наші, вольнії же і невольнії, — говорив голосом тихим, котрий вливавсь в душу конаючого, як останні ліки. — І щолиш тоді побачимо себе такими, як ми є, і здивуємося дивом великим, що ми себе не знали. І здивуєшся тоді також і ти, мій

нешасний брате, що не знав гетьмана свого і проклинав його за те, в чому він не повинний... Не одно він робить, бо мусить, бо всі ми люди не власної волі, але все робить він лиш тому щоб краще було тим, що прийдуть по нас, дітям і внукам нашим.

Умираючий насилу підняв повіки:

— Внукам? В мене їх четверо, дрібних. Сини погибли в походах. Внук без опіки...

— Заспокійся, мій брате, я не забуду про них. Ти з якого полку, з якої сотні, як зवेशся? Насилу почув відповідь і казав записати.

— Внуки твої під опікою моєю, — сказав гетьман голосом сестри-жалібниці.

Вмираючий повними розпуки очима дивився в ясні гетьманські зіниці.

— Як безпанську собаку зариють мене, вози їздити будуть по кістках моїх...

— Поховаємо тебе в Лаврі, між добре уродженими людьми, за домовиною твоєю піду я, мій брате, — казав гетьман, нахиляючи свої уста над його блідим чолом. — Прости мені.

Умираючий, почувши на собі гетьманський поцілуй, здригнувся, хотів зірватися на ноги, але вспів тільки руку гетьмана донести до своїх уст і прилип ними до неї.

Так і сконав.

Гетьман перехрестив його тричі, велів покласти на носилку і нести до найближчої церкви з приказом, щоб поховали його чесно, дожидаючи гетьмана на похорони.

— Нині роботам кінець! — сказав, і приказ його понісся по всьому фортечному районі, звільняючи до завтрішнього ранку тисячі тяжко спрацьованих рук і в тисячі серць вливаючи надію на милосердя і на полегшу.

— Людям видати з моїх власних припасів крупи, хліб і омасту, за мої гроші купити для тих, що обносився, потрібне білля й чоботи... Це ж люди!

— Це люди! — пішло по фортеці. — Це люди!

МАРІЯ-МАГДАЛИНА

Звичайно у важких хвилинах, коли не міг втихомирити своєї розбурханої душі, гетьман ішов до своєї матері в гостину.

Віком вони не відбігали далеко від себе. Мати була на яких двадцять літ старша від свого сина. Усе земне залишила геть далеко поза межами тихої монастирської огради, крім сина, котрого Господь милосердний поставив іа світочу, на найвищому місці на цілій широкій Україні і тримав його на ньому у своїй ласці незбагнутій і у своїх

замислах для людських розумів непонятних тільки довгі літа.

Цієї гордості вона ніяк не могла скинути зі свого материнського серця і не раз довгими годинами благала прощення перед іконою Пречистої Матері за цей свій одинокий гріх. Здавалося їй дивним і неправдоподібним, що Мати Божа так скоро й так жахливо втратила сина свого єдинородного, а вона, ігуменя Магдалина, бачить свого сина Івана во славі і в доброму здоров'ї. Дивні і незбагнуті діла твої, Господи!

Для гетьмана була ігуменя Магдалина найвірнішим другом, сповідницею його що раз, то нових намірів і планів, учителькою і наставницею. Ніхто не знав того, що вона, і нікого не слухав гетьман так покійно, як своєї доброї і мудрої матері. Не раз доводилося йому тяжко жалувати й нарікати на себе, коли не зробив так, як мати казала, і навпаки, чи раз він рад був, що пішов за порадою мами.

Марія-Магдалина Мазепина була від довгих літ ігуменею монастиря Дівочо-Вознесенського, Києво-Печерського, Глухівського.

Наближаючись туди, гетьман відправив своїх людей до двірця і казав, щоби після обіду, як сонце стане ховатися за вежі собору, прийшли по нього. Паж Петрусь струснув пил із його вбрання, і гетьман захопив за молоток, що висів на ретязях при

вужькій хвіртці біля монастирських воріт, і постукав ним тричі.

На мощеній доріжці почувся глухий відгомін деревляних постолів, і такий самий деревляний голос спробував глухо, хто там бентежить мир приюту сього?

— Раб божий Іван Степанович по благословення ігумені Марії-Магдалини, — відповів гетьман. Воротарка пізнала голос гетьмана, що відрізнявся від голосу других людей, як запах рожі відрізняється від ароми пільних квіток, і поспішно відчинила хвіртку. Хвіртка була низька, для покірних монахинь зготовлена, і гетьман мусив добре зігнути свою пряму спину, щоб увійти крізь неї.

— Здорові були, сестро Євфрозиніє! — сказав гетьман, знімаючи соболеву шапку, гладку, без усяких прикрас.

— Нехай Бог радує добрим здоров'ям вашу ясновельможність! — відповіла воротарка, спускаючи очі додолу і осінуючи себе тричі великим хрестом, ніби відхрещуючись-від наїтія нечестивих спокус.

— Чи ігуменя у келії? — питався гетьман. — Чи в церкві?

— Сестра Марія-Магдалина, з благословення Господнього ігуменя наша преподобная, щолиш з

церкви вернула і вельми врадується, побачивши ясновельможність вашу.

— Підіть, сестро Євфрозиніє, і сповістіть ігуменю, що її син прийшов до неї в гостину і просить побачення.

Воротарка, заткнувши ключі за пояс і зложивши руки на грудях навхрест, як до причастія, вклонилася низько перед гетьманом, не підводячи на його своїх вічно перестрашених фіялкових очей, і скорою ходою подалась у головний будинок.

Гетьман остався сам між високою монастирською огорою і ще вищими мурами монастиря, і його обдало тим сумирним спокоєм, якого нігде більше на світі не знайдеш, лиш там, — та ще хіба в гробі.

— Може, в гробі... — сказав до себе гетьман, сідаючи на розігріту сонцем кам'яну лавку, недалеко воріт.

На вузькій смужці мурави, що ніби зелений хідник бігла вздовж муру, бриніли працьовиті бджоли, нарікаючи, що залетіли туди, бо обніжжя не було з чого збирати. Біля входу не було навіть квіток, ні родючих дерев, нічого, що нагадує життя.

«Безплідне існування», — майнуло гетьманові крізь голову, і, ніби у відповідь на те, він побачив на зеленій мураві фіялкові очі не старої ще воротарки, в котрі так важко зазирнути, бо вона їх соромливо спускає додолю.

«А шкода, замітні в неї очі... — подумав гетьман і ніби засоромився тієї думки. — Дивно, що навіть в обителі святий не обженешся від тих грішних думок, ніби від настирливих комах, і що скрізь так дуже жаль тобі життя, котре могло би процвітати, а даром в'яне... А все ж таки як їм тут тихо, як далеко від турбот і суєти житейської! Не ганяють за розкошами і за славою, не журяться, що про них скаже будучність, байдужне їм життя... Може, й байдужне, не вірю... Чоловік найзавзятішого ворога поборе, лиш не себе...»

— Мати-ігуменя казала просити вашу ясновельможність до своєї келії, — озвалася воротарка, витручуючи гетьмана з задуми. Голос її звучав тепер, як дзвінок у погідну днину, тільки очі заодно ще дивилися на свої білі пальці, що визирали з-поза ремінців на грубій деревляній підосві.

— Спасибі вам, сестро Євфрозиніє, — сказав гетьман, встаючи з лавки і йдучи три кроки поза черничкою, що вела його крізь головний монастирський будинок, а потім склепленням хідником наліво, до останніх дверей.

— Будь ласка, увійдіть! — сказала, відчиняючи перед ним низькі, дубові, густо цвяхковані двері, над котрими висіло розп'яття, прибране віночками пахучого зів'ялого квіття.

Подякував і увійшов.

Ігуменя Марія-Магдалина Мазепина
замешкувала три приземні келії, получені з собою
низькими, подібними до входових, дверми. Келії
були склеплені, невеличкі, біло мальовані без
усяких прикрас. У першій стояли шафи з книгами
богослужебними, з метриками монастирськими, з
літописними записками, з толкованнями Святого
письма та роздумуваннями письменних, більше
образованих сестер-черниць, які пером скорочували
собі нудьгу одноманітного монастирського
існування. Тут стояв біля одного з вікон стіл з
приборами до писання і другий посередині келії,
обставлений низькими стільцями, на яких сідали
гості, що приходили в монастир зложити жертви на
славу Божу та просити благословення відомої з
розуму та богоугодного життя ігумені.

Ігуменя жила в другій келії, а в третій стояло
її тверде ложе, горіли лампи перед іконами і пахло
ладаном.

Гетьман пройшов першу келію і на порозі
другої стрінув свою матір.

Стояла перед ним хоч так ветха деньми, але
пряма і хоч черниця, та все ще ніби горда, з руками,
так само зложеними на лоні, як на тім портреті, що
висів у робітні гетьманській, проти його стола.

Колись гарне, тепер уже тільки поважне
обличчя, так дуже характеристичне для роду
Мокієвських, видимо, хотіло робитися лагідним і

добрячим. Але тільки очі ніби всміхнулися легко, уста ж осталися, якими звичайно були, ніби вони і зроду сміятися не вміли...

Гетьман підійшов до материної руки і поцілував її, тую худу, тонку, маленьку і зимну руку, як у вмерлої.

— Благословення вашого прошу, мамо, — сказав покійно.

— Благословення Господнє да будет с тобою однині і до скончання днів твоїх, мій сину, — відповіла, підносячи голову на склепіння, котре висіло над ними і придавлювало їх, як людей, що були зависокі для нього.

Хвилину уста ігумені, безцвітні і вічно дрижучі, шептали ще якусь молитву, котрої ніхто, крім Господа Бога, не чув, а потім вона, нараз змінюючи голос і поставу, сказала:

— Спасибі тобі, Іване, що зайшов провідати мене. Скучилося мені за тобою, синку, давно ми не бачилися... А може, ти не рад, що я так до тебе говорю, на тобі ж орден почеплений, як бачу, і царя ти вчора в себе гостив, великою ложкою з ним їв, високу ти, значиться, пісню співаєш.

— Не те, мамо, не те, а багато діла всякого і ще більше турбот, і то великих турбот, тому й не заходив до вас. Пощо старість вашу і мир дому сего тривожити мирськими ділами.

— Пощо, пощо? І гадки хочуть добутися наверх, і їм у голові тісно, і коли їх створив Господь, так видно, що треба ними поділитися з ближнім своїм. Гадаю, що я тобі найближча.

— Як гадаєте, так воно і є, — відповів гетьман, подаючи матері крісло з високим поруччям.

— Сідай і ти, — сказала, — обом нам треба шанувати ноги, мені, щоб занесли мене на другий світ, тобі, щоб зайшов до мети, котру собі намітив. Сідай і спочинь! Ти, бачу, втомлений. Може, що в тебе болить? У нас є сестра, аптекарка, знає ліки всілякі краще від наших хірургів і докторів. Не соромися, кажи!

— Ні, мамо, тілом я, славити Бога, здоровий, як риба, тільки душа в мене болить.

— Важкий це біль, мій сину, важкий, та нема такого боління, котрого б не укоїв Господь. Ти б до архімандрита нашого пішов, висповідався, він людина умна й богоугодна, сподіюсь, полегшало б тобі.

— Більше угодної людини, як ігуменя Марія-Магдалина, я не знаю.

— Не кажи так, мій сину, це гріх. Розмова одно, а сповідь друге. Сповідь розгрішає грішника. Але ви, люди модні, начитані в латинських поганських книжках і у французьких та італійських грішних романах, не соблюдаєте Божого закону,

довольності всяческія собі вигадуете, а тоді: «...душа мене болить». Авжеж, що болить, коли ти її раниш гріхами всевозможними... Але я балакаю, а ти ще, може, й не обідав. Певно, з города вертаєш, діла мав з москалями, а може, тої адської фортеці дозиравав, що й нам спокою не дає.

— Ви вгадали, мамо, я радо пообідаю з вами, за монастирською трапезою.

— Ні, ні, мій сину, — казала, заперечуючи головою, ігуменя, — туди я тебе не впущу, вовка між овець не пускають, але скажу подати обід у першій келії, з'їмо його разом, як колись давно бувало. Тільки ласощів таких не буде, а ти, грішнику, був до них великий охотник. Пора тобі, Іване Степановичу, смирити плоть, ой, пора!

Погрозила йому рукою і постукала патерицею у входові двері. Казала подати обід на двоє. Пісний монастирський обід, риба з Дніпра і ярина з власного огороду, оброблювана його руками сестер-послушниць, і блинці на олію.

— Що ж ти за таку журу маєш, мій сину, говори! — казала мати. — Ти мені й снівся, синку, на білому коні і з хрестом у руках. Грішно вірити в сни, але кажуть, що це або велика шана, або немале горе. Молю Господа Бога, щоб ні одного, ні другого не давав. Бо якої тобі ще шани треба?

— Якої? Ви ще питаєтеся, мамо? Хіба ж це шана, оцей святий Андрей і ця княжа корона, що її мені готують?

— Мені — ні, але людям, видно, що шана, бо чого ж би вони побивалися так за тим добром?

— Я хочу одної шани, щоб люди казали колись: визволив Мазепа Україну, та не так, як Богдан, на короткий час, а надовго, навіки, якщо люди можуть балакати про вічність.

— Доброї ти шани собі бажаєш, мій сину, і хай тобі Всевишній і наша заступниця свята, Матір Господня, допоможуть, щоб ти доступив такої честі, але невже ж ти гідний її?

Гетьман поклав ніж і вилки на білу гладку тарілку і дивився у вікно, що маленькими круглими шибками визирало на зелений монастирський город... На вікні стояли глечики з квітами, бо ігуменя без квіток жити не могла; в городі дві чернички підгортали ярину. Їх лица, зарум'янені від сонця і праці, дивною красою рисувалися на тлі чорної одежі. Довга, поважна одіж лагодила зариси їх тіла й надавала їм гармонії в рухах. «Картина! — погадав собі гетьман. — Чому наші малярі не малюють таких картин?» Нараз пригадав собі мамині слова, чи гідний він такої честі?... Тяжко відповісти.

— Мовчиш? — питалася мати, котра звикла до сповіді сина. Сповідала його не раз, суворіше від

усякого сповідника, котрий Мазепу-грішника не міг би був відділити від Мазепи-гетьмана.

— Що ж я вам маю сказати, мамо, коли ви знаєте мене, як лихий гріш?

— Ой, знаю, Іване Степановичу, ой, знаю, і то не з доброго боку, а лиш як грішника нерозкаянного.

— Ви, певно, на рахунок жінок?

— А хоч би й це. Невже ж тобі не пора сказати: шабаш?

— Якого мене создав Господь, такого й має.

— Не треба бути Іваном Мазепою, щоб викручуватися сіном з пивниці. Щось таке, то й твій чура годен сказати. А тобі за булавою пора б забути про юпку.

— Не можу. Краса вражає мене, а краса людська тим паче. Як побачу гарну людину, так ніби новий дух вступає в моє тіло. Почуваю в собі нову охоту працювати, боротися, добувати.

— Оце-то і єсть той гріх, той великий гріх. Не для слави Божої, і не для спасенія людського працюєш ти, а похоті плотські женуть тебе до праці, з тіла, а не з духа твоя робота свій почин бере. Тільки те, що з духа походить, безсмертне єсть, а тіло тління... — Вона вп'ялила в його свої поважні очі і, ніби пригадуючи собі щось, говорила: — Багато ти, Іване Степановичу, одідичив по батькові своєму, покійному Степані

Миколайовичу, дай йому, Боже, царствіє небесне. Палкої вдачі був, один огонь. Але Україну любив і під булавою Виговського гідно за її добро боровся.

— А невже ж я її не люблю? — спитав гетьман.

— Коли б ти її не любив, то я тебе за сина свого не мала б. Але Україна, бачиш, хоче від тебе великої і неподільної любові, щоб ти тільки про неї дбав, і більше ні про кого!

— Навіть і про вас, мамо, ні?

— Як треба, то й про мене забудь, не приходи до мене, не гай часу, цілого себе лиш її присвяти, от що!

— Може, воно так, мамо, а може, й ні. Кажуть, що недобре, якщо старий пияк нараз чарку геть відкине.

— Чому?

— Кажуть, що страва йому не буде смакувати, з сил опадє, умре. Отєє я так і про себе гадаю. Коли б я нараз перестав на жінок дивитися, то чи не знікчемнів би я, не постарівся, не збайдужнів до життя? І що ж з того за хосен був би для України?

Ігуменя перехрестилася тричі.

— Господи наш, Ісусе Христе, претерпівий за нас страс-ті помилуй нас! — а потім, подумавши хвилинку, сказала: — Га, що ж? Роби як знаєш. Ти в мене стара дитина. Не пора мені тебе на шнурочку водити. Але чи за тими панями та княгинями не

забуваєш ти про своє діло? — І не дожидаючись відповіді, казала дальше: — Забагато марнуєш народу. Погадай, скільки його в тих походах царських вигинуло, скільки при будуванні фортець змарнувалося? Великий гріх береш ти на свою совість, Іване!

Гетьман піднявся з крісла і пройшовся кілька разів вздовж келії. Це було питання, котре його дійсно боліло.

— Може, я тебе в надто болюче місце вразила, сину? Прости! — сказала ігуменя, водячи за ним своїми грізними очима.

Гетьман, замість відповіді, поцілував її в руку.

— Так, мамо, ніхто, крім вас, не знає, як мене тая кривда болить.

Він розказав їй те, що бачив нині при будові фортеці.

Хотів розказувати спокійно, щоб не бентежити маминого серця, надто чулого на біду і на горе ближнього. Але не міг. Його голос дрижав, як зависоке настроєна струна, то могутнів, як грюкіт весняного грому, то заломлювався і поринав у глибині розпуки. Марія-Магдалина повисала на устах Івана Степановича своїми пронизливими зіницями, і тоді мати й син робилися одним великим терпінням. Нараз гетьман припав головою до рук мами:

— Мамо, мамо! Яка важка оця булава! Яка вона важка, як хрест!

А вона гладила його темне, буйне волосся, на котрім, як на мураві перший іней, білилися срібні нитки, і, знімаючи свій зір до образу розп'яття, що висів на супротивній стіні, казала:

— Двигай цей хрест, мій сину, двигай, Господь його на тебе вложив, терпи! Нічого нема вічного на світі, може, й тій кривді недалекий кінець. Може, це й справді Господь антихриста післав, щоб випробовувати нас, грішних, і хто протерпить до кінця, спасен будет. Він, кажуть, віру нашу святу в поругу подає, як який Навуходносор з чаш святих горілку п'є, в ризах церковних гуляє, народ християнський катує, — терпи! Господь наділив тебе умом не будь-яким, мій сину, може, на тебе зійде дух святий, щоб ти щось доброго придумав. Недовгий мій вік на землі, як перейду туди, благати буду Бога за тебе, і за нашу віру святу, і за весь наш народ безталанний. Кріпись!

Квітки в глечиках хилили своє листя від великої спеки, на шибці билася муха, що впала в сітку павука, черниці розходилися з келії трапезної по монастирі, відгуки їх тихої ходи розлягалися по кам'яних підлогах, як у сні.

Гетьман підняв голову, опер її на спину крісла і примкнув повіки.

Марія-Магдалина встала і, сплітаючи пальці, нервово спиталася:

— Що ж ти гадаєш робити, мій синку?

— Як тая муха в павутинню, так я б'юся в гадках, — відповів гетьман. — Не раз бував я у важких пригодах, але в такій, як тепер, не був. Тут або пан, або пропав. Прийдеться все ставити на одну карту. Я азартної гри не хотів. Досить вже газардували мої попередники. Я йшов, як кіт по стерні, уважно, обережно. Підносив добробут, творив культуру, беріг мир, хотів, щоб люди засмакували в людському життю. Я хотів своєї держави. І хочу! Будував її, як уважав, що можливо збудувати. Не весь камінь може бути наверху. Мусить же щось і в фундаменті лежати. На фундамент великий тягар налягає... Тяжко народові, я знаю. Та буде своя держава, тоді й полегша прийде, мусить прийти, я це знаю. А без держави усім одна біда, хіба найгіршим добре, тим, що підуть переможцям служити. І не дай Бог того!.. Нараз звіялася війна. Дві хмари на нас наступають, — тут Петро, а там Карл... Вибирай...

— Вибирай! — відповіла мати.

— Треба вибрати так, щоб із дощу не попасти під ринву, щоб, рятуючи щось, не втратити усього.

— Лютер і Антихрист, — відповіла гетьманові мати.

— Ні з одним, ні з другим нам уже не по дорозі.

— А все ж таки цей Лютер — чоловік, і він даліше від нас, а Петро на карку. Це рись, що до шиї нашої присмоктався і кров нашу ссе. Так мені чомусь здається, що Україна жінка, а Петро чоловік, котрий знущається над нею. Не жити тому подружжю у парі, розвестись треба.

— Розводу церква не знає, треба скасувати шлюб.

— Боюся, що дійсно прийдеться нам скасувати цей шлюб. Та чи не гріх це, мамо?

— Чия вина, того й гріх. Господь тобі простить... — І вона підняла руки свої вгору. — Що не зробиш для облегчення долі народу, для визволення його з тяжкої вавілонської неволі, прощене тобі хай буде Господом милосердним, як моє серце материнське прощає тобі усі гріхи молодості твоєї і всі промахи теперішнього життя... Амінь!

На церкві озвався дзвінок. — Незабаром треба мені до церкви, — сказала ігуменя.

— Ще одно тільки питання, мамо, — затримував її гетьман. Видно було, що йому важко звіритися з отсими питаннями, і тому він його відкладав на кінець.

— Що ж такого?

— Боюся Кочубея. Не так його, як Любові Федорівни.

Знаю, що вона за булавою аж горить.

— Так що ж з того? Перегорить і прохолоне.

— Тим часом може зчинити велику пожежу. Кочубей не одно знає, чого знати не треба, а до царського уха голос і з найдалшого кута дійде.

— Гадаєш?

— Боюся того... Кочубеїв треба заспокоїти.

— Так заспокій.

Гетьман встав, поправив пояс, погладив свій малий вус і, очі спускаючи додолу, спитав:

— Що б ти на це сказала, мамо, коли б я так засватав

Кочубеєву Мотрю? — А помовчавши хвилинку, говорив дальше: — Може б, таким чином заспокоїв жажду Кочубеїхи. Хоч не гетьманшею, а все-таки була би матір'ю гетьманші. Добра мати славою доньки своєї славиться.

Ігуменя мовчала. По зморщенім чолі, по навислих бровах і по устах, що ще скорше, як звичайно, дрижали, було видно, що її думка пильно працювала.

— Вона хрещениця твоя, — сказала нараз.

— Я про це з митрополитом побалакаю, а як треба, до патріарха поїду. Царі жінок до монастирів давали і знову женилися. Цісарі й королі теж, і то за згодою церкви.

Чимало таких випадків знає історія.

— Так, але це негарно і грішно. Генріх VIII був звір, як дикий кабан, хоч і славний король. Не хочу, щоб і про тебе так писали. А до того ти в літах, а вона щолиш розцвітається.

— Ви ж самі сказали, мамо, що дух — сила, не тіло.

Ігуменя мовчала.

— Та чи полюбить вона тебе? Великий рив поміж вами, боюсь, чи подасте собі руки крізь нього. Не дай Боже, щоб її присилували йти за тебе, за булаву. На таке подружжя благословення свого не дам.

— Силуванним конем не доробишся. Тут тобі й слово моє, мамо, що тільки за добровільною згодою Мотрі одружуся я з нею.

— Коли для справи і це тобі потрібне — нехай. Та якщо правду маю сказати, то не вірю я в це діло, не вірю! Кочубеїха не з тих, що ради доньки зрікаються почесі для себе. В неї, крім Мотрі, є ще другі діти. Вона схоче, щоб всі вони могли похвалитися мамою гетьманихою. От що!.. А втім, як гадаєш. Судженої і конем не об'їдеш, — нехай! Дзвінок озвався вдруге.

— Пора мені на молитви, — сказала ігуменя і попрощалася з сином.

Розійшлися. Він хідником пішов до брами, вона крізь город, з патерицею, чотками й

молитвословом пустилася до монастирської церкви. Але в півдороги стала й озирнулася.

Дивилася, як її син, старий літами та дійсно молодий духом, різким кроком прямував до воріт за черницею-воротаркою з фіялковими очима.

— Дивні твої діла, Господи! — казала Марія-Магдалина, переступаючи церковний поріг.

З ГЕТЬМАНСЬКИМ ЛИСТОМ

Вечоріло, коли гетьманський канцелярист Іван Чуйкевич зі своїм невеличким кінним відділом опинився на лівому боці Дніпра.

За ним горіли численні верхи київських церков, сяли хрести, як свічечки на різдвяній ялинці, від золочених блях і від шиб у вікнах бив такий блиск, що й дивитися годі було.

Київ виглядав, як казковий острів на мерехтливих водах Дніпра.

«Гарний наш Київ!» — подумав собі Чуйкевич, озираючись востаннє позад себе.

А перед ним стелилися поля, на яких згуста стояли копи, луги, вкриті буйною отавою, шуміли. Стрибали зайчики, били перепели, десь далеко кигикала чайка.

Наліво, на виднокрузі, ніби чорна хмара, стояв Броварський ліс. Здавалося, що це з його темного нутра виходить ніч.

Поміж нивами й лугами крутився широкий шлях. А такий пил був на ньому, що їзді геть пропадали. Здалеку їх і не видно, тільки ніби хмара якась сунеться від заходу на схід. Тупоту кінського теж не чути, бо коні ніби по подушках ступають. Тільки порскання їх розлягається широко, і тільки іноді задзвенить шабля, вдаряючи об козацьку острогу.

— Здоров, мій гнідий! — каже козак, поклепуючи гнучку шию свого коня, котрий, зачувши степ і поле, порскає, стрясається цілий, як у воді риба, і іржить, аж гомін від броварських лісів відбивається.

— Будуть нам раді, — каже другий козак, родом з-під Миргорода.

— Тобі б то хтось та не був радий?! — беруть його товариші на решето. — Такий красунь, що не дай Бог, щоб яка жінка на тебе задивилася.

— Або що?

— Та ніщо, тільки якби їй Бог сина дав, то був би дурний, як дияконський чобіт з лівої ноги, а як доньку, то таку кралю, що й чортові під пару.

— А ви, гадаєте, кращі? — відгризається тамтой і затягує пісню, та таким-то голосом сильним і гарним, що ніхто й не підтягає за ним, щоб не псувати.

— Співай ще, — просять його. — До співу-то ти здатний. Пан Біг що тобі з голови уймив, то у горло надав.

— А вам-то пан Біг не жалував язиків, — каже той, що його брали на кобеняк. — Вус тихо сиди, як бороду голять!

— Диви який! Вже двірської поливки хлипнув і гетьманського хліба покушав та й гадає, що й він чоловік. Співай, кажуть тобі!

І козак з-під Миргорода затыгає другу пісню, та таку-то сумну і тужливу, що, здається, від неї весь степ осотується імлюю. Лиш коні порскають, вудилами дзвонять і бренькають козацькі шаблі.

Чуйкевич нагнав свого коня, щоб не ликати порохів, курить люльку на короткім цибушку з мосяжним шоломиком, щоб іскра не запалила стебла, і думає. В нагрудній кишені в нього листи з гетьманської канцелярії, підписані самим писарем генеральним, з приложенням гетьманської печатки до сотників, крізь яких сотні проїздитиме Чуйкевич, щоб вони йшли йому на руку, щоб давали нічліг, хліб, коням обрік; а як треба, то й коней сотенних, ради поспіху. Вертаючи, віддадуть їх і знову свої окульбачать. Та ще була грамота, писана по-російськи, на той випадок, коли б Чуйкевичеві довелось стрінутися в дорозі з яким під'їздом царським, щоб не було драки, які звичайно при таких зустрічах бували. А лист гетьмана до Кочубея

Чуйкевич зашив у шапку. Тільки з головою можна його від нього відняти.

Та ще думає Чуйкевич над тим, як його напучував Орлик. Ніби з книжки читав. І яка де дорога, і які річки треба переїздити або вбхід переходити, і де треба тримати себе на осторозі перед гільтяйством, що в лісах та на полях, промишляє, і як до котрого сотника підходити, бо в кожного чоловіка свій «нрав і права». Хоч молодий, а як батько ним турбувався. «Нинішню ніч, — казав, — можна їхати безпечно». Холодком і людям, і коням вигідніше, а дороги кругом Києва безпечні. У Києві тепер гетьман живе, недавно був і цар, перевірено поля. Але завтрішню ніч радив переспати, бо так і для здоровля, і для безпеки краще. Чуйкевич рад був слухати Орлика. «Це голова, його колись! не мине булава», — гадав собі, розуміється, по найдовшій жинні теперішнього гетьмана Мазепи, до котрого його, Чуйкевича, тягнула якась дивна сила, як до нікого другого в світі. Він не міг забути ні голосу гетьманського, ні його ходи, ні погляду його очей, що читали в душі, як у відчиненій книжці. Довір'я, якого він зазнав, дістаючи в руки гетьманський лист, ще більше це прив'язання скріпляло. Чуйкевичеві здавалося, ніби гетьман їде поруч нього, ніби він стежить за кожним його кроком і знає наперед кожду його думку. А самого гетьмана так тяжко зрозуміти.

«Кажуть, народ його не любить, нарікає, проклинає його з кістками, а все ж таки слухає його і не бунтується, як бунтувався перше. Мабуть, народ десь у глибині душі своєї чує, що гетьман добра йому хоче. Не грав же він комедії нині вранці з тим умираючим козаком при будові фортеці. Весь Київ о тім тепер говорить, а завтра вістка піде по цілому краю. Який би він не був і що б він не робив, мій гетьман, остануся йому вірним до смерті. Він нас до слави веде».

І на сам звук цього слова молодий козак почув якусь легкість у собі, ніби йому хтось крила до рамен причепив і ніби ті крила несли його вперед, у невідоме, але гарне, краще від відомого та будь-якого...

Незчувся, як коротка літня ніч минала, як від ставків і озерець стало дихати опівнічним холодком. Озирнувся і не побачив нікого. Відбіг від своїх геть далеко.

— Пугу, пугу! — гукнув зі здорових грудей, і, ніби гомін, відповіло йому багато голосів:

— Пугу, пугу!

Почувся прискорений тупіт, хропіт коней і свисти козаків. Окружили його вінком, кінські голови досередини, задні ноги на поле, так, як кінське стадо, що борониться від вовків.

— Що ж, панове товариство, пора нам спочити? — питався.

— Гадаємо, пора, — відповіли, — година духів надходить, ще нас який з дороги зведе.

— Розложимо ватру, — казав той з-під Миргорода, — лихий святого вогню боїться.

— Ото козак, — стали його знов товариші на решето брати, — ото козак, що лихої сили боїться.

— Коли б інше товариство, то, може б, і не боявся, — відгризся тамтой.

— А дивіть, дивіть, — сміялися товариші, — дивіть, і нашій дитині виростають зуби, треба тобі, синку, заглянути до губи.

— Чортовій матері заглядайте, не мені, — казав миргородець, котрому вже надокучили жарти.

— А чого ви так присікаєтесь до нього? — питався козаків Чуйкевич.

— Бо ми його любимо, хоч він такий поганий. Гарно співає.

— Ну, так злазять з коней, розпалюйте ватру, будемо слухати співу.

Задзвеніла зброя, стрепенулися коні, позбувшись тягара, козаки розпускали їм попруги й знімали сідла.

Незабаром горіла ватра, снувався білий димок, ніби шукав собі дороги до зір, кругом ватри на дергах лежали козаки, поспирані на кульбаки, а коні гризли траву.

Як котрий свиснув на свого, цей сейчас відзивався, а як свиснув удруге, то біг скоро до свого пана.

— Ану, заклич ти свого, — казали миргородському товаришеві, — заклич!

— Не хочу.

— Кажуть тобі.

— Не буду.

— То заспівай йому, може, прийде, — додав від себе Чуйкевич.

Почувся сміх.

— Не журися, — потішав козака Чуйкевич, — з кого ся насмівають, з того люди бувають.

— Чому ні! — відповів козак і знову, щоб спинити жарти, заспівав. Та вже не сумної, а жартівливої: — Ой, під вишнею, під черешнею стояв старий змолодою, якби зягодою.

Співаючи, вдавав і старого мужа, і молоду жінку, то старечим голосом шишикав, то високим жіночим сопраном співав, ніби два горла мав у своїй шиї.

— Ми гадали, що він дурний, а він комедіант. Тобі б, небоже, до того тіятру пристати, що його студенти показують, от що.

Нараз чуйні козацькі коні насторожили уха. Збилися докупи, тихо.

Козаки теж замовкли і повернулися в тую сторону, куди головами звернені були коні.

— Не чути нічого... — сказав один, що мав найкращий слух.

— Хто з вас хоче, хай сяде на коня, — казав Чуйкевич, — і хай подивиться, що там. Лиш не відбиватися далеко.

Зголосилося кількох. Чуйкевич вибрав того, хто зголосився перший. Поїхав... — Ватру згасити, окульбачити коні... Готовись!

Кожний козак стояв коло свого коня. Дехто доїдав шматок хліба з сиром, дехто потягав з тикви горілку для більшої охоти.

Козак, висланий на звіді, вернув. Казав, що наліво, в долинці, за ліском чи байраком, є якийсь хутір великий чи слобідка, і там щось поганого твориться.

— Горить?

— Дурний! Коли б горіло, то було би видно луну, це ж ніч. Мабуть, якісь гультаї на безборонних та ще сплячих людей напали. Летім!

Чуйкевич гнав напереді. Біля нього той, що їздив на звіді. Без крику їхали, без свистів і без дороги, навмання через поля і левади, крізь рови і річку, щоби скорше. В гайку зіскочили з коней. Двох козаків лишилося, зібрали коней за поводи і тримали.

Чуйкевич з хлопцями посувалися в напрямі села розстрільною один від другого на кілька кроків. Шаблі притримували руками, щоб

бренькотом не зраджувати себе. Доводилося їй спотикатись, і то не раз, бо як гарно було до півночі, так тепер зробилося погано. Але в козака очі, як у вовка, об дерево голови не розіб'є.

Бігли. Гайок був невеличкий, за гайком огороди, а там сільце. Городи перебігли чвалом, як у приступі, і перед загородами нараз припали до землі. Чуйкевич був посередині лінії і, мабуть, посередині вулиці, що перетинала село. Хвилину наслухував.

Чув крики людей, плачі жінок, вереск дітей, рев худоби. Між людськими голосами, як грудки між горохом на решеті, попадалася груба московська лайка в батька і маму, в Бога і чорта, отся безтяменна лайка, котрою лаються москалі без ніякої причини, прямо «для розвлеченія».

Чуйкевичеві стало ясно, що це царські люди, рейтари чи ратники якісь, відбилися від своєї команди й пішли на нічні промисли. Цар був скупий, вимагав від людей тяжкої служби, а на утримання війська жалував грошей. Його люди, як голодні пси, снувалися кругом своїх постойв і грабували народ. Як попали в село, в якому були не лиш жінки, діти й діди, але й способні до оборони мужчини, та ще з ручницями, то зчіплювалися з селянами, і приходило до кривавої розправи, у якій не обходилося без ран і без трупів.

Чуйкевич зрозумів, що одна з таких нічних драм якраз розграється перед ними.

— Хлопці, по двох на вулицю! Щадити життя! Як почуєте мій свист, до мене! — сказав до найближчих направо й наліво, а ті передавали даліше один другому і по парі, перескакували плоти і впадали на подвір'я й на вулицю.

Чуйкевич із-за причілка одної хати побачив, як двох москалів тягнуло дівчину. Вона не давалася, одною рукою трималася дверей, другою відштовхувалася. Мати обороняла її більше криком, як силою. Та крик не помагав. Ніхто на поміч не йшов, бо й по других хатах була та сама біда.

Чуйкевич, не надумуючись ні хвилини, вискочив із-за угла і кинувся на гультяїв. Вхопив одного за ковнір ззаду, коліном наляг на хребет і зігнув його, як жнець згинає сніп, на котрім хоче складати полукіпок. Тим часом другий кинувся до шаблі. Та, заки він вихопив її з похви, здоровий п'ястук Чуйкевича так нагло і мітко заїхав йому поміж очі, що той похитнувся, замахав руками, як п'яний, що на ожеледі посовгнувся, і горілиць повалився на землю.

— Жінки в хату! — гукнув Чуйкевич.

Ім того двічі й не треба було казати. Вскочила перестрашена дівчина, за нею побігла мати, і чути було, як ступою завалювали двері.

Чуйкевич оперся спиною об одвірок, витягнув шаблю і стояв готовий до оборони.

Москалі лежали, як забиті. Тільки постогнували стиха, переплітаючи стони лайкою. Нараз оба зірвалися і, як дикі коти, з двох боків наперли на нього. Чуйкевич пустив свою шаблю млинцем. Москалі прискакували й відскакували від нього, як сокира від твердого дуба. Але не кидали його, як рубач дерева не кидає, хоч воно і як не подається. Видно, люті були, що позбавив їх лакомої поживи. Числили на те, що він один, а їх двох, що втомиться, і що все-таки врешті-решт покладуть його. Той, що поміж очі дістав, напирив сильніше, мабуть, не молодик був, а досвідчений ратник. Йому-то якось і вдалося засягнути Чуйкевича кінцем своєї шаблі на лівому рамені. Чуйкевич почув удар і, не знаючи ще, чи він ранений, чи ні, зробив нагло сильний виступ лівою ногою, наніс напасникові важкий удар і зі скорістю блискавиці, перескакуючи з ноги на ногу, рубонув направо і другого засягнув по голові. Два зойки, два стони — і ніби хтось двома повними мішками гепнув об землю...

Трутив ногою ворога й вибіг на вулицю...

Наглий блиск осліпив його.

Полумінь, як язик казкового смока ¹¹, лизнула вулицю, ніби хотіла досягнути того подвір'я, з котрого саме вибігав Чуйкевич.

Подався за ворота і побачив, як полумінь знялася вгору, обсмалюючи листя дерев, що росли біля хати. Листя скверчіло, скручувалося й летіло, як птахи, як мотилі, високо під чорні хмари, що нависли понад нещасливим селом, ніби втікало кудись далеко.

Горіло обійстя по другім боці вулиці.

Чуйкевич пустився туди.

Перебігаючи вулицю, наткнувся на кількох москалів, що без шапок, з попідтиканими шинелями гнали, озарені сяєвом пожежі, як чорти по пеклі. Широко відчинені очі, в яких малювався нестямний жах, насторошені вуса, повивалювані язики робили їх грізно смішними. Один зударився з Чуйкевичем, пошпортнувся і впав. Чуйкевич переступив по нім і побіг до гарячої хати.

Перше, на що звернув увагу, були наглухо позабивані вікна і заставлені возами, саньми і дошками двері. Догадався, що воно таке. Знав із жалоб та з оповідань, як царські люди живцем палять не податливих на їх ласку хахлушок. Руками відривав від вікон дошки, шаблею рубав шибки

¹¹ Змії.

скоро-скоро, незважаючи на скло, що скакало до очей, й на тріски, що били в лице.

З вікон, як з кагли, бухнув дим.

Ускочив туди.

Хата всередині ще не горіла. Дубові двері від сіней спиняли полумінь, що з вишки спускалася вділ... Але дим вдирався крізь усі щілини, і стеля вже тріщала. Не бачив нічого, чув тільки жіночі стони. Вхопив одну, що лежала без пам'яті біля лави, і, як колоду, перекинув її крізь вікно... В той момент побачив своїх козаків, що гонили москалів.

— Двох тут! — гукнув на них. Один всунувся крізь відчинене вікно.

— Другий стій там! Посвіти!

Цей вхопив якусь гарячу головню, і в хаті зробилося настільки ясно, що можна було бачити, де яка лежить. Висували їх крізь вікно і подавали тому, що стояв під хатою, щоби ніс у садок, на мураву.

— Скорше, скорше, бо стеля тріщить! — наглив Чуйкевич.

Дим гриз в очі, вдирався носом і устами, ще трохи — і край!

— З-під постелі ноги торчать, — говорив козак.

— Тягни! — відповів Чуйкевич. Витягнули останню, що перед димом влізла була під постелю,

де крілі мали свою нору, витягнули, перекинули і самі за нею вискочили надвір.

За хвилину стеля з луском повалилася додолю і вікнами, як з велетенської печі, бухнула полемінь, зливаючись з тою, яка з'їдала до останку дах.

Не було мови про те, щоб рятувати хату. Добре, якщо пожежа не перекинеться на сусідські стріхи. Може, й не перекинеться, бо дерева спиняють огонь, а ціле село в садках. Такі гарні садки, так багато овочів сего року. Хати далеко від себе стоять. Село нестаре, а може, недавно відбудоване, землі багато, нема що людям тиснутися так, як у городі.

«В городі було би куди гірше», — думав собі Чуйкевич, падучи знесилений на мураву. Він весь горів. Ліве рам'я пекло, в очах огонь, в ушах шум, в устах спрага. На висках ніби хтось молотками валить.

Біля нього його помічник. Цей тільки дише й плює.

— Тю! Проклята Москва, от чого начинила! Вашій милості нічого не сталося? — питався Чуйкевича.

— Нічого замітного. Присхне. Добре, що ми тільки душ врятували.

— Одних врятували, а других до чорта післали. Що його, то не пропаде. Він свого не дарує.

— А тобі, товаришу, нічого?

— Лихе не пропаде! — відповів, посвічуючи білими зубами. — Я вже у всіляких пригодах бував і ось який здоровий, як риба. Мене мамуня в такій воді перший раз купала у річній та ще в саме полудне браній. То жива вода... Ге-ге-ге! — сміявся, випльовуючи решту диму й сажі зі свого рота. — Боязкі оці ратні люди, — казав, присуваючись до свого старшини, — такі боязкі, як тхорі. Вони тільки на писок моцні, страх, як лаються, з вереском кидаються в бій, але при першому зударі, як не податися їм, то тікають куди очі світять. Егеж! Ви бачили, як оці тікали?

— Бачив, — відповів Чуйкевич, приходячи звільна до себе.

— Доброго ми їм страху нагнали. А їх було, мабуть, удвоє більше, ніж нас. Не знаю, чи котрий з них з душею до свого командіра на «лепорт» верне. Злепортує йому на другому світі, ая!.. Бо там, знаєте, в долині дядьки на них чекали. З дрючками, з сокирами, хто що мав. Можете, ваша милосте, знати, як воно скінчилося. Але добре їм так. Харцизяки, такого бешкету в спокійному селі натворили. Мабуть, ні одного двора нема, де б не потурбували когось, не згвалтували, не вкрали. Кажуть, що чорт і москаль візьме, того вже не відбереш, — а дивіть! — ми таки відібрали. Ге-ге-ге!.. Ціле стадо худоби гонили з села,

живодери. А тих жінок, що ми їх врятували, то вони найкращих з села до одної хати зігнали і ну ж бавитися. Позабивали вікна, щоби хто не побачив, а може, щоб яка зоря не заглянула на таке беззаконня та не розказала в небі, хоч їм до неба так, як мені до царського престола, а може, ще й далше, позабивали, як кажу, вікна, а почувши, що якась несподівана поміч надходить, вискочили, двері загатили і пустили червоного когута під стріху. Як не нам, то нехай не буде нікому, гадали собі, то така вже їх вдача. — Нараз, підсуваючись майже до самого уха Чуйкевича, шепнув йому, як грішник попові на сповіді: — Гадаю собі, що ми непотрібно і того царя боїмося. Якби так нам раз до купи зібратися та в поле, та на них, то чи не було би ще других, гірших, як тамті, Конотопів? А ваша милість як?

Чуйкевич задумався і щолиш по хвилині відповів:

— За нас другі гадають; наша річ слухати і шаблі пильнувати.

— Та й то правда, що один всього робити не може, — з видимим жалем відповів козак...

В селі втишилося. Бою вже не було. Тільки люди бігали, скликалися. Батьки, що відшукали дітей, тішилися; ті, що того щастя не мали, плакали, особливо мами. Плачу було більше, ніж радості, бо плакали й без причини, із самого перестрашу.

З садка виводили вирятуваних від пожежі жінок і дівчат. Одних вели попід руки, ніби сильно п'яних, других несли,

бо в них вже сил не було, щоб іти.

— За рік, за два москалята стануть бігати по селі, — казав до Чуйкевича його розмовний товариш. — Так їх і дразнитимуть москалями, ніби вони тому винні, що непрошені прийшли на світ.

Чуйкевич мовчав. Козак говорив далше:

— Незабаром упаде дощ. Сполоче кров, люди поспрятують трупів і підуть до своєї роботи. Як мають щастя, то і на тім і скінчиться; як ні, ще відповідай перед московським урядом за те, що боронилися. Така-то наша Україна!

«Піде дощ, сполоче кров, і люди вернуть до своєї роботи», — в душі повторював за козаком Чуйкевич.

— Товаришу, — звернувся нараз до нього, — знаєш, мені треба оглянути рану.

— О Господи! — зірвався козак. — Чому ж ви того давно не сказали?

— Бо була пильніша робота. А тепер допоможи мені.

Козак метнувся по воду.

За хвилину Чуйкевича оточили його люди, і декілька господарів з того села, і старий, що вмів лічити й зашіптувати рани.

— Як наш Зосим вам не допоможуть, то вже ніхто у світі не допоможе, — казали горді за свого знахаря.

Зосим, сивий вусатий дід, з полинялими очима і з посинілим носом, мав на своїм обличчю і на руках так багато погоєних ран, що, здавалося, він міг був і на собі гарного досвіду набрати.

Взяв Чуйкевича за руку.

— Біла рука, панська рука, дрібна кість, не мужицька.

З такою і клопіт більший.

— Чому б то?

— Чому? Бо вередливіша на ліки. Нашому посполитому чоловікові плюнь, порохом помасти та ще й павутинням заткай — і довольна! А така от — то обидиться, запишиться, гнилу гарячку дістане. З такою треба обережно.

Говорячи, промивав рану водою, мастив руку мастями, прикладав якесь листя і обв'язував чистим лляним полотном.

— Тіло купане, — приговорював, — сорочка чиста, може, й нині вбирана, московська шабля свіжогострена, закаження не буде.

Люди з пошаною дивилися на роботу діда, ніби хотіли й собі дещо навчитися від нього.

— Не знаю, як вас величати, — говорив дід до Чуйкевича, — сотенним чи полковим старшиною, але сам Бог нині з неба зіслав з вашими людьми.

Пропали б ми без вас. Потрудилися. Я вже кількох ваших осмотрив. Двох у мене в клуні лежать.

— Ов! — аж скрикнув Чуйкевич. — Так з ними зле?

— Зле не зле, але полежати мусять.

— Довго?

— Бог знає. Може, день, а може, й тиждень. Є зілля, що скоро росте, а є, що помалу. Так є і рана, що гоїться скоро, а є, що не хоче. Все в божій ласці. Мене раз покликали до полковникового сина. Сильно був порубаний, — за дівчину з якимсь польським гусарином бився. То вже давно. Ходжу я коло нього, аж привозять від самого гетьмана вченого німця. Цей до мене: «Та що ти, дурний діду, розумієш, та тут треба такої-то й такої масті», — гукає на мене. «Я своє розумію, — кажу йому, — а ви своє». — «Дурних людей туманиш», — каже. Задернув мене, бачите, за ребро. Зробив я коло хворого що треба і кажу: «А прошу вас, вашець, до городу». Подивився на мене, як собака на кітку, але йде. Полковницький город великий був, на валах всяка трава росла, я знав, бо збирав там цілюще зілля. Вишукав я одну квітку і дав йому, щоби понюхав. Оглядає, хоче нагадати собі, як вона по-латинськи зветься, — не знає. «Ну, то що з того?» — питає мене. «Та нічого, — кажу, — лиш понюхайте». Понюхав він і за хвилину в крик. Ніс йому зробився як огірок.

Перестрашився німець, лементує, грозить мені. «Нічого, — кажу, — не бійтеся». Добув я із-за пазухи листок, приложив, і не минуло кілька хвилин, як ніс спляс і зробився, здавалося, ще менший, ніж був. Німець покрутив головою. «Як бачу, то ти своє діло розумієш», — каже. «Я і встеклину ¹² лічу», — говорю йому. «Невже ж?» — «Егеж», — кажу. «А тобто як?» — «А так, що ви вчені, то мене, дурного, й не питайте»...

Люди притакували з видимим вдоволенням. Горді були.

— Так йому Бог дав, — казали.

— Від покійного свого батька навчився, — доповідали.

— Мудрі колись люди були.

— Все на світі псується...

Пускався дощ. Перейшли до найближчої клуні.

Рана Чуйкевича була осмотрена. Жар меншав. Людей найшла повна клуня. Цікаві були знати, хто він, куди їде, по що? Сільце було маленьке, далеко від шляху, в балці, між лісками, чужого чоловіка мало коли й видали. Яке кому діло до них? Хіба такі гості попадалися, як ті сеї ночі.

— Вам не треба знати, хто ми, — казав Чуйкевич, — а ми не цікаві знати, як ваше село називається. Кінці у воду, та й годі.

Дідусь глянув допитливо.

— Так, так, — притакнув, — кінці у воду, та й годі, — край! Жінок накажіть, щоб язик тримали за зубами.

Били громи.

— Пан Біг гнівається за кров, — сказав хтось.

— Людська кровця не водиця, проливати не годиться. А невже ми її проливали?

— Відома річ — не ми, а все-таки поплила.

— Бог змиє.

— Бог простить, бо не наша вина.

— А як же буде з трупами? — питався Чуйкевич.

— Чи мало трупів на нашій землі? — казав дідусь. — Де не ори, людські кості під лемішем скрегтять. А тих, то ми так заховаємо, що й сам цар не знайде.

— А сліди? — питався Чуйкевич.

— Дещо дощ сполоче, а дещо люди позапрятують. Сноповози. От за яку годину ціле село поїде по снопи в поле. Вже ми знаємо, не бійтеся, як зробити. Щоб тільки ваші люди не дуже хвалилися.

— Мої люди, — заспокоїв його Чуйкевич, — уміють мовчати, як гріб.

На тім і стало.

Чуйкевич свиснув, і його козаки зібралися до купи. Нім розвиднілося, вийшли з села. Коням ганчірками пообкручували копита, щоб змити сліди. Поїхали, аж земля за ними задудніла.

Шукай вітра в полі.

«Дощ змиє кров... Бог простить... Чи мало всякого трупа покоїться в нашій землі? — повторював собі в думці Чуйкевич, — Така-то наша Україна. І чому вона така? — питався себе. — Чому вона не може зажити мирним життям, покритися городами великими й густими, як у других народів, прибратися будинками пишними, завітчатися творами мистецькими, добути велике знання?» На те питання не вмів відповісти, хоч у школах високих учився, за границею бував, книжки мудрі читати любив. Але здавалося йому, що всьому винувата своя власна буйність, охота жити на власну руку, й добре жити. Недаром же гетьман говорив, що ми ніби той великий усякими багатствами навантажений віз, котрого колеса не в один бік крутяться. Одно, як поляк каже, до Саса, а друге до ляса, і віз стоїть, а всілякі гультяї, всілякий хибкий народ, зачувши про нього, збігається й грабує його. «Така-то наша славна Україна!» — твердив Чуйкевич в умі.

Уявляв собі гетьмана як візника, що хоче той віз рушити з місця, пустити колеса в один бік, щоб

вони покотилися вперед. Помагай йому Біг!.. Кочубей — одно з таких несправних коліс. Любов Федорівна мастить його своїм окремим дьогтем. Може, цей лист, що він у шапці везе, зарадить лихові? Хто знає...

І Чуйкевичеві любо було, що він може до такого доброго діла причинитися. Зате й не жаль було нинішньої ночі потрудитися й трохи крові дати собі випустити, а як треба буде, то й відповісти, хоч би головою — по-козацьки.

А може, до того й не прийде, потішав себе. Хотів би ще побачити кращі часи і попрацювати для них. Він же молодий, щолиш почав жити, і за московських гультяїв мав би платити головою? Це не було б по правді... Козаки будуть мовчати, а він звіриться хіба тільки Орликові. Йому й найсмертельніший гріх можна сказати. Йому можна...

Були між Баришівкою і Борисполем.

Їхали навмання, раз — щоби скорше, а друге — щоб не лишати за собою познак.

Відпочивали в ярках та лісах. Все один їхав на кілька гонів уперед. Як де зуздрів більшу ватагу людей, то, не додивляючись, хто вони, давав знак, і козаки ніби під землею ховалися. Коні були так привчені, що клалися, як довгі, не іржали, не порскали, тільки ніби зітхали, жалуючи, що не

можуть собі погуляти, бо й козацькі коні, мабуть, люблять козацьке гуляння.

Харчів досить їм надавали в селі, коням оброку теж, тютюну з Києва набрали.

Минули Теплівку, переправилися через Удай.

До Пирятина теж не заїздили. Пощо? Краще їм було для всякої безпеки ходити поміж дощ. Буває так, що радніше з вовком стрінешся, ніж з чоловіком. Про вовка знаєш, що він вовк, а про чоловіка годі збагнути, що в нім сидить. Волочилося тоді всякого непевного народу чимало. Московські полковники й губернатори пускали своїх шпигів, перебраних то за старців, бандуристів, то за черців, були й такі, що чумака вдавали, нібито він від валки відстав, бо занедужав, і тепер своїх доганяє, — всіляке попадалося. Той для Москви працював, другий — для Польщі, інший — для татарви, а всі на шкоду Україні.

Тому-то наші другу ніч переспали в полі. Привикли до того ще з молодих літ, коли з кіньми на ніч ходили, і нігде їм сон так не смакував, як під голим небом. Всередині ватра, кругом рівчак — раз, щоб сухого поля не підпалити, а друге, щоб огню не було видно. Кругом сидять і лежать козаки. Один стоїть на чатах, другий пильнує коней. Коні одні ще траву скубуть, а другі вже лежать, бо втомилися.

Миргородець ухо до землі прикладає, наслухує. Він каже, що за милю вчує, як хто конем летить.

— З тим козаком — то нещаслива година, — починають жартувати товариші. — Він такий боязкий, як баба. Чого ти не даєш спокою святій землі? Хай спить.

— Слухаю, чи москалі нас не доганяють.

— Доженуть тебе на Йосафатовій долині, та ми до тої пори будемо в Ковалівці. Ще тільки Сулу перейдемо.

— А Хорол що? — питає миргородець.

— Ну, та й Хорол та ще там які дві-три паршивенькі річки, — відповідають йому.

— Не годиться так прозивати святої води, — каже той.

— Та в тебе, небоже, все святе, тільки ти грішний.

— Побачимо, хто з нас скорше в небі буде, — відгризається козак.

— Може, ти й скорше, бо тебе ось-ось, гляди, і застукає якийсь москаль, але ми певніше.

— З вами перше гороху наїджся, а тоді балакай, — каже миргородець і мовкне.

До нього підбираються то справа, то зліва, та він вдає, що спить. Може, й спить, може, йому й сниться його рідний Миргород, славний козацький

город, да найкращі ночі, найсмачніші блинці і найпишніші дівчата.

Зір на небі, ніби з ними мішок розірвався, і покотилися вони на опукому небесному склепінню. Молочна дорога, ніби бочка зі сметаною їхала нею і чіп відкрутися, а сметана розлилася по дорозі... Місяць моргає на зірки, як козак на дівчат. Так думають собі хлопці і з такими думками засипляють. Вітер гладить їх буйні чуприни, пільні коники чичиркають у траві, суслики вискакують із своїх нір і зазирають на непевних гостей.

Чуйкевичеві не спиться. Він перевертається з боку на бік.

Недалеко нього лежить сердюк, зітхає.

— Тобі щось важко на серці? — питається Чуйкевич сердюка.

— Долі не маю. Таку мені долю Бог дав, ніби курям на сміх. — І він став розказувати, як його батьки, колись багаті хуторяни, зійшли на біду, як його дівчина покинула й за другого пішла, за багатого, і як у кождім поході, в кождій битві, навіть у якій-будь сутичці, він мусить втратити то ухо, то палець. Якщо так далі його доля буде голубити, то стане він ніби обсмалена гиря, ніби тая обчімхана ковенька.

Чуйкевич потішав безталанного сердюка як міг. Йому дійсно жаль було лепського хлопця, що ходив без одного вуха і без двох пальців на лівій

руці, а ноги мав теж порубані, як те дерево в лісі, що його покарбував лісник. Невже ж Господь теж ходить так поміж людьми, як гайовий по гаю, і карбує їх?

— А вже найгірша мені біда, — говорив притишеним голосом сердюк, — з оцим чортом...

— З ким?

— Та з тим, найся преч каже.

— Козак — і в нечисту силу вірить?!

— Як же не вірити, коли він до мене підходить. На лихе мене намовляє, добру нагороду обіцяє... Ваша милість хай не будуть гнівні на мене, що проти ночі щось таке говорю, може, воно й непристойно, але я мушу комусь сказати, щоб мені легше було, а товаришам не хочу, бо висміють.

— Говори!

— Недавно стою я на варті біля гетьманського двора, тої ночі, як цар від'їхав...

І він насилу розказав, як чорт намовляв його, щоб стрілив до гетьманської спальні. Скінчив, перехрестився і сплюнув.

— Кажу вам, таку мені Бог долю дав, ніби курям на сміх.

Чуйкевич задумався. Погано, як людям такі гадки до голови приходять. Від гадки часом і до діла вже недалеко, — не дай Господи! Тут щось мусить статися, бо буде велика біда. Вривається терпець.

— Знаєш, товаришу, що? — сказав Чуйкевич до сердюка з видимим спочуттям. — Я попрошу в гетьманській канцелярії, щоб мені тебе дали під руку. Куди я, туди й ти, може, позбудешся своєї біди.

Сердюк мало не поцілував його в руку, був рад, ніби йому хто хутір подарував.

— Коли б ваше слово та Богові в уші, — казав.

І знову зорі блідли, роса жемчужилася на травах, козаки снідали, кульбачили свої коні і пускалися в дальшу путь. Стрічали прочан, що до святого Києва мандрували, і чумаків з високими мажами, що, зазрівши їх, боялися, чи не гультяї це які, і валку свою в табір оборонний переміняли. Треба було козака з білою хустиною на спису наперед післати, щоб до непотрібної стрілянини не прийшло. Край був більше загосподарований і людніше заселений, годі було непомітно пересунутися купі їздців. Та й причин не було. Село, в котрім билися з москалями, лишили за сьомою рікою, а за сьомою рікою вже й жінку зраджувати можна, казав миргородець, а не то щоб Пан Біг мав карати за московських харцизів.

Того дня підвечір миргородцеві захромав кінь. Це дало притоку для нових жартів.

— Добрий кінь, — казали козаки, — день біжить, а три дні лежить.

— То така кобила, — жартували другі, — що море перескочить, а хвоста не замочить. Ти її сховай, як сотником станеш, то на ній даліше поїдеш. Може, нею і пірнача доскочиш. Ге-ге!

Чуйкевич відпустив козака, щоб пішов на який хутір і підлічив коня. Як видужає, казав приїздити до Ковалівки. Сам з рештою товариства поїхав даліше в напрямі Миргорода.

Коли б не те, що коні таки добре втомилися, й не те, що не хотіли поночі тривожити пана генерального суддю, то, може б, напівніч і наспіли до Ковалівки. А так рішили в Миргороді переночувати, добре погодувати коней, а завтра даліше в дорогу. І так Орлик прощався з Чуйкевичем, казав йому «поспішати поволеньки», значиться, не заганяти коней і не знесилювати людей.

Заїхали до великої коршми, що її побудував Кочубей при Полтавськiм шляху і за добрі гроші наймав багатій шинкарці. Славилася вона не лиш добрими медами й наливками, не лиш коржиками усякими смаковитими і селедцями по-панськи приправлюваними, а й двома донями, на весь полк своєю вродою відомими. Липли до них не тільки козаки всякої служби й ранги, як мухи до меду, але й поважним старшинам біля тієї коршми то колесо

ломалося, то згага ¹³ їх нараз починала палити, і хто тільки з чоловіків туди проїздив, то вже дуже важко, щоб хоч на годинку не поступив, хіба що з жінкою їхав.

Перед коршмою розвертався широкий майдан, а на ньому повбивані були палі з ланцюжками та залізними обручками, щоб припинати коней. На вози було довге підсіння на здоровенних стовпах. Муровані стовпи підпирали також навіс коршми від майдану, так що з-поміж двох стовпів все визирало одне вікно, а з вікна — котрась із вродливих доньок шинкарки. На причілку будинку торчав залізний, наперед нагнутий прут, а на ньому висіла здоровенна світиця, в котрій блимала лойова свічка, і то тільки тоді, як знали, що на небі місяця не буде. З такими світицями, як спорі койці ¹⁴ на кури, вешталися наймити коршмарки по стайні та попід нумерами, себто по гостинних кімнатах.

Хазяйка, побачивши їздця з таким численним почотом, вийшла по східцях аж на майдан.

— Добрий вечір! — сказав Чуйкевич.

— Вітаю вашу милість та прошу почитити мої пороги.

¹³ Печія.

¹⁴ Клітки.

— А безпечно у вас?

— Навіть у Києві, у Лаврським гостиннім домі не безпечніше.

— А місце для моїх людей і коней знайдеться?

— Для вашої милості місце мусить бути.

Прошу розгоститися.

Козаки повели коней до заїзду, припинали до жолубів, витирали віхтями з соломи і питалися, чи є свіжі околоту для них, бо вони незвичні лихий зна по кім спати.

— Хлопці, — казав до них Чуйкевич, — для вас буде заплачена вечеря, і випити кождий з вас може що захоче, але в міру. Уважати на скло і на дівчат. Одно і друге легко зіпсувати, а направити годі. Щоб мені на вас скарги не було, не забувайте, що ви гетьманські люди, самого гетьмана!

Лишив їх і пішов у коршму, де за великим шинквасом урядувала сама хазяйка.

В коршмі було декілька людей, що раді були увійти в розмову з гостем, але його попросили до другої кімнати, обставленої широкими лавками, між котрими стояв величезний стіл. На лавках і на стінах над лавками висіли старі гарні килими, при вікнах білі занавіси, над котрими гарно вишивані рушники, хитро повироблювані голубці зі шкарлущ звисали на шнурочках, зі соломи виплетена «благодать», в глечиках пахуче зілля, а між тим усім із усього найкращі дві коршмарські доні.

— Будь ласка, розгостіться, — казали.

— Спасибі. Перше скажіть мені, чи пан полковник дома?

— Його милості пана полковника щолиш не видно з Києва. Вже розстайні коні на них чекають, але настрічу їм її милість виїхала, — так і не поспішаються.

— Тоді, значиться, мені треба у вас заночувати.

— Будь ласка.

Чуйкевич пішов під номер, котрий для нього відвели.

Була це спора гаргара ¹⁵, синькою розмальована, з дзеркалом у золоченій рамі, з якоїсь панської палати добутим, і з ліжком, на котрім і Полуботкові було б вигідно спати, велике і «під облаками», себто під балдахіном.

Обмився і пішов на вечерю.

Вечеря була добра, особливо риба, приладжена на шабас. Такої риби, як жиди на Україні, мабуть, ніхто й ніде на світі не робить. За нею можна не одне горе забути. «Риба, гриби, вепровина потребують завше вина», — приговорювала шинкарка, наливаючи знатному гостеві чарку малмазії.

¹⁵ Стійбище.

Він пив, бо вино було ніби з гетьманської пивниці. Гарні шинкарівни бавили його, примилнюючись в міру, але витримано. Хотіли довідатися, хто він, куди і пощо їде, та гість не говорив.

Дивлячись на їх незвичайну вроду, на гарний ріст і здоровий вигляд, не дивувався, що коршма ніколи пустою не стояла; це така принада, що на неї і найгрубша риба піде. Але він не хотів. Завтра мав бути в Кочубеїв. Не знав напевно, та чомусь воно йому так здавалося, ніби й Мотря тепер у Ковалівці. Чому ж би і її батьки не забрали з собою до нового двора?

І перед очима козака явився ідеал української дівчини, гарної, привабливої, але химерної, такої, що як раз тобі в серце вдереться, то не позбудешся її ніколи.

«Не pomoже і тоя ¹⁶, хіба що стану твоя». Чуйкевич з Мотрею ще дітьми зналися. А потім він поїхав до шкіл, побував трохи в чужих краях, заглянув на Січ і не сподівався, що вона за той час такою гарною стане. Як побачив її два роки тому в Батурині, то так задивився, що мало гетьманові не наступив на ногу. І було на що задивитися. Мабуть, і на буйній Україні такий розкішний цвіт ще ніколи

¹⁶ Багаторічна квітка.

не цвів. Ріст, погляд великих очей, котрим краски не підбереш, бо все вони міняться і грають, як море, лица, ніби грецька статуя засоромилася й спаленіла, а усмішка, Боже твоя сила, що за усмішка, дивна й нерозгадана, і тягне, і відтручує, і пестить, і глумиться над тобою, — чари, та й годі!

Пригадав собі Чуйкевич Мотрю, і гарні шинкарівни з дива не могли вийти, що знайшовся козак, не податливий на їх принади.

Подякував за вечерю й за любе товариство і пішов до своєї спальні. Але спати не міг. Мотря...

Як із Києва виїздив, то і при гадці йому не була, а в Миргороді тільки й про неї гадає.

Не знати, як вона його привітає, ласкаво чи гордо? «Ти мене, — мовляв, — люби, а я тебе ні. Будь довольний, що можеш любити».

Любов Федорівна не те. Вона йому прихильна; ще як дитиною був, то старі Кочубеї змовлялися з його батьками, що подружать своїх дітей.

Про генерального писаря і не думав. Відома річ, що куди голова, туди й хвіст, а хвостом був Кочубей.

З такими гадками вийшов Чуйкевич подивитися до коней і до людей. Коней приміщено на підсінню. Козаки спали при дверях на свіжій соломі. Двох стояло на варті. Одним із них був сердюк. Чуйкевич прийшов до нього.

— А не кортить тебе стріляти? — спитав.

— Славити Бога, ні. Не приступає до мене.

— От бачиш... Але як ти до кінних попав?

— Просився, бо хочу своїх під Полтавою відвідати, та д пустили. А їздець з мене добрий, хоч у сердюках служу.

— Гаразд.

Над Миргородом світив місяць, вилискувалися, як зі срібла, криші дімків і стріхи хат. Від дерев і тинів клалися тіні. В тінях тих шепотіли закохані пари і, почувши, що хтось надходить, мовкли та притулювалися ще ближче до тинів та до дерев.

Миргород хоч полковий, та не дуже-то пишний був город, ніби велике село. Тільки декілька кращих будинків пишалося на кілька церков. Світла — що з деяких вікон, які не мали віконниць, а дороги — як скрізь на Україні, тільки, може, ще ширші, та зате з більшими, ніколи, мабуть, не просихаючими калюжами, мов озерцями.

Щоб не стрічати варт, Чуйкевич повернув у якусь бічну вулицю, на якій із-за воріт та з-поза високих брам сильно лаяли собаки.

Дійшов до якогось майдану, на котрім, на його диво, стояв табір. Шатра, біля шатер візки, декілька шкапенят лежало, зітхаючи, декілька собак на припоні дерлися, заздівши чужого чоловіка, аж

вили. Табір спав. «Певно, цигани», — подумав собі Чуйкевич. В однім шатрі світилося, і він пустився туди.

— Хто там? — почувся старечий носовий голос, такий, який буває у сліпців: голос «не від природи, а для моди».

— Свій, — відповів Чуйкевич.

— Такий свій, що чуже за своє приймає. Знаємо... Чесні люди сплять тепер, а не тривожать інших, що навіть власного кута не мають.

Чуйкевич хотів завертати, але з шатра вийшов дідуган, високий, як дзвіниця, тільки хромий на ногу.

Побачивши гарно вбраного козака, та ще не з простих, змінив голос.

— Ви, може, за радою до мене? — спитав.

— За радою? Ні. Не спиться, та й вийшов перейтися.

— Мабуть, засухо повечеряли, і шлунок спокою не дає, а може, і щось друге. — Нараз, покрутивши носом, промовив: — Чую кров.

— І добре чуєте, діду.

— Ти гадаєш, рана на твоєму тілі? Ні, не тую кров я чую, а другу, десь напереді.

— Ви ворожбит?

— Нищий я. Оце шатро — то весь мій масток. В шатрі жінка і внук-поводатор, тільки й челяді в мене. От чого доробився. А колись осілим козаком

був. П'ять разів будувався, і п'ять разів вороги мене палили, дітей повбивали. Я Палієвий... Прийшлося утікати. Зібрав біду на візок та й:

«Діду, діду, село горить!» А дід торби та й на друге... Розумієте мене?... Багато говорити... Нас тут чимало таких. Одні на бандурах грають, другі співають канти, треті й так, за простибі, людям очі деруть. Я долю вгадую, і мене шанують... Хочете? — і взяв Чуйкевича за руку.

Чуйкевич ворожбитам не вірив, але все ж таки цікавий був, що цей скаже. І так не хотів спати. Чому не побалакати з чоловіком божим? Не казав «так», ані «ні».

Пішли у поле, бо табір був на краю містечка. Посідали на межі. Дід довго дивився на зорі, тримаючи руку козака в своїй костистій долоні.

— Болить серденько, та казати стидненько, правда? — . почав. А по хвилині, ніби з погрозою, говорив: — Не кажи нікому, не кажи, не треба! Ти не бідний, та вона багатіша, ти не послідній, та вона знатніша, потерпи! Діб'єшся свого, та не легко... Багато, багато терпіння і тобі, і їй, і усім добрим людям на Україні... Досвідчає нас Господь милосердний, ой, досвідчає... — замовк і від зір перевів свої очі на руку козака. — Але ж гарна вона, краща від своєї долі, ой, краща! Куди там! Гарна, як лелія... На білу лелію кривавий дощ паде, на снігах пишній квітці зимно... — почав ще щось

казати, та нараз урвав: — І того досить... Не хочуть нині зорі зі мною розмовляти. Не вдоволив, а може, з другим говорять... Ходім!

Чуйкевич хотів платити. Не прийняв.

— Нема за що, нічого доброго я тобі не сказав і нічого певного. Може, колись другим разом, як зайдеш до мене. Хто любить ревно, той жаліє певно. Їдь до неї, їдь!

Розійшлися.

З розбурханими гадками лягав Чуйкевич спати. Дідова ворожба бриніла в його ушах зловіщо... Кривавий дощ паде на білу лелію, на білих снігах пишній квітці зимно... Що воно таке? Одне другого не тримається, а разом якесь таке сумне.

Але як збудився рано, і побачив ясне сонце у вікнах, та почув веселе іржання коней і жваву розмову своїх людей, як погадав собі, що нині лист гетьмана віддасть і, може, може, й Мотрю побачить, то й про дідову ворожбу забув. «Нехай іде з димом та з чадом на болота, на очерета, на сухий ліс, звідки його лихий приніс!»

Поснідавши та розплатившись з шинкаркою і розпрощавшись з нею і з її гарними доньками, сів на коня.

Випровадили його аж на вулицю і показали коротшу дорогу.

— Їдьте з Богом у добрий час та з поворотом не минайте нас. Зробіть нам ласку.

— Спасибі. Оставайтесь здорові!

— До другого разу, до другого разу, — гукали козаки. На скруті Чуйкевич озирнувся. Бачив, як під повисом коршми стояли гарні шинкарівні та сумно дивилися на Полтавський шлях.

Козаки затягнули пісню. Передні починали:

Ой піду я, піду не берегом, лугом,
Чи не зустрінуся з несудженим другом.

А тоді з останніх рядів ніби відповідали їм:

Здоров, здоров, луже, несуджений друже!
Здорова, дівчино! Любилися дуже.

А перші знов:

Ой та любилися чотири годочки,
А не бачилися чотири неділі.

А останні доповідали:

Не бачилися чотири неділі,
Як побачилися, разом заболіли.

Люди вибігали з хат на ворота. Дивилися на їх однакові свитки й шапки, на коней тої самої породи, того ж росту й масті й на таку саму зброю і казали:

— То не нашого полку козаки, це, мабуть, гетьманські. Гарні які!

Дівчата очі видивлювали за ними. Коні, ніби розуміючи ті похвали, голови задирали вгору, то знов сіпали поводами й ніби кланялися. А пісня гомоніла даліше:

Ой викопай, мати, глибокую яму
Та поховай, мати, сю славну пару.

Починали передні ряди, а тоді всі разом кінчали:

Та й положи, мати, поруч головами,
Щоб була розмова тихая між нами.

«Щоб була розмова тихая між нами», — доповідали поля.

— Хлопці, чвалом! — крикнув Чуйкевич, даючи знак шаблею, як до атаки.

Широким шляхом покотилася курява, як довгий велетенський змій.

— Спішно їм, — казали дядьки, накидаючи снопи на віз.

— Гетьманський хліб ситний, боки розпирає.

— Молоді, та й гарцюють.

— А може, на війну?

— Не викликайте вовка з лісу... Курява гуляла по виднокрузі.

У НОВОМУ ДВОРІ

Новий двір генерального судді Василя Кочубея в Ковалівці стояв серед спорого шмата землі між річками Грумою і Стехою.

Гаї, поля, луги, левади, сади, городи, пасіки й вітряки — чого ж ще більше можеш ти забажати собі, душе українського пана? Як далеко оком кинеш, усе його — і земля, і люди, і навіть то небо, що зрошує поля дощами, і сонце, що, здається, тільки йому й світить.

Пан генеральний суддя любив будувати. П'ять церков поставив, не такі, як Мазепині, але все-таки гарні. А дворів кільки в нього, кільки млинів, винокурень, коршем, — великий багатир був! Навіть бідним мілкого гроша не давав, усе дзвінкий, срібний. Черцям золото сипав.

Може, він і не такий-то вже багач був, як люди доповідали, а все-таки великий багатир, дуже великий.

А його дружині Любові Федорівні усього було замало. З ранку до ночі турбувала мужа і всіх

принаглювала до роботи, скорше, скорше! Ще більше їй того добра треба, ще більше! Хоч би весь світ загорнути для себе.

Казали люди, що Кочубей тому все щось буде, щоб від жінки відірватися. Як вона надто вже розходиться, так він за шапку й до будівлі: «Як верну, то доповім решту».

Славний двір поклав він у Ковалівці. Довгий і високий. Вікон багато, великі. Половина двора від головного в'їзду під нависом. Навис на стовпах, різьблених, грубих. Як дощ, можна тут і великому товариству сидіти, на тій галереї. Входить туди по кам'яних сходах, широких і вигідних.

На горищу, теж від головного в'їзду, невисокі, та зате дуже широкі вікна. З них видно геть, геть далеко понад верхи дерев, аж на Полтавський шлях. Їде ним хто, так ще він і за годину, може, щопиш до двора поспіє, а з горища вже видно, що їде.

Тут мала свої покої молодша Кочубеєва донька Мотря, славна із своєї краси на цілу Україну.

З другого боку двора були всілякі прибудівки. Одне крило для служби, а друге для гостей.

Можна було про Любов Федорівну всіляко говорити, та одного ніхто їй відмовити не міг, а саме — гостинності. Це була справжня українська гостинність. Гість в дім — Бог в дім, та ще коли гість любий. Гостити було чим. Ніхто такого гостя

не питає, пощо він приїхав і коли від'їде, сидів доки схотів.

За двором велике подвір'я з усякими господарськими й канцелярськими будинками, а там церковця, а там вітряки, а за ними поля й луки, на яких гуляють табуни коней, випасаються стада товару й перекочуються білорунні отари овець

Між Грумою і Стехою вирито глибокий рів і напущено води. Двір Кочубея стоїть, як на острові. Та вода — то ніби один, більший перстень. А другий — високі вали, на котрих уставлені гармати, а третій, найтісніший, — це густий гостроверхий частокіл з такого старого й твердого, довгі літа у воді моченого дуба, що його тепер ні сокира, ні огонь не береться. У брамах стоять варти.

Від головної брами до двора крутиться поміж корчі вузька доріжка, бо в'їзду не встигли ще по планам зготовити.

Так само великий сад ще не влаштований. Щолиш витинають доріжки та копають ставки. На найбільшому сиплять острів. Багато тут роботи. Мотря цікавиться нею.

Як гарний день, вона не виходить з саду. Доглядає робіт. Дівчата співають, розказують усячину про відьом, опирів, козаків-невмираків. Мотря любить слухати. Вона не скоро до розмови, але прихильна до дівчат, нікого не кривдить, і її дуже люблять. За нею, як тінь, снується її няня. В

городі няня, а в дворі тітка — це її два найвірніші друзі. Та ще пажа має, хлопчика десятилітнього, гарного, як малювання.

Няня стара, літ понад сто. Ще її маму Любов Федорівну на руках виносила. Вона всім тикає, ніби вона тут найважливіша особа. Всі її шанують, ніби бояться. Батьків та дідів нагадує. Ніби вона не жива людина, а дух старовини, що зв'язує теперішнє з давно-давно минулим.

Няні все вільно. Любов Федорівна яка, а няня і її не раз правду в очі скаже, і Любов Федорівна змовчить. Няня вже добре й ходити не може, костуром підпирається, як патерицею черниця. Мотря її попід руки веде.

— А тих квіток ти, Мотренько, не кажи викидати, не годиться, це дівина. Де дівчина в хаті, там добре, як є дівина в городі.

— Пощо? Її тут стільки, що аж жовто. Не люблю я жовтого цвіту,

— Не люблю, не люблю, а дівину люби, — пригодиться.

Кажу тобі, — так слухай. Вам, молодим, лиш усякі менуети та контраданси в голові, а давні дівоцькі звичаї забуваєте. То недобре. Давно в нас тільки «горлиці» та «козака» гуляли, а жили, як Бог приказав, а як любилися, Боже ти мій! Оця дівина — одна з квіток кохання. Пригни її та камінцем приложи і погадай собі, щоб любий приїхав, а

третього дня камінь відкинь, а дев'ятого дивися, ось він і є... Мусить приїхати, мусить!

— Я любого не маю, — казала, всміхаючись, Мотря.

— Зелено — буйно, молодо — дурно. Невже ж ти не знаєш, кого тобі Господь судив? Але когось він уже, певно, вибрав для тебе, кажу тобі, що вибрав, тільки ти ще не знаєш, кого.

— Не знаю і на кого не гляну, то все мені здається, що не той. — Вередлива ти, Мотренько-душко, перебірчива. а то гріх. Бог як сотворив тебе, то сотворив і для тебе, бо тебе ще не було, а він уже ріс. Хлопець воли гонить, а дівчина ще ся не вродить, а його догонить. Так ти вже свого догонила.

— Не знаю. Може.

— Але я знаю. Спробуй. Приложи отую, о, диви, яка гарна, гнучка й висока, як ти, дівина.

І Мотря, щоб не гнівити старої, прилякла біля квітки, нагнула її аж до землі та приложила камінцем. «Побачимо», — сказала, обтрушуючи землю зі своєї суто золотом перетиканої плахти, і в цей мент побачила, як доріжкою від головної брами посувався кінний відділ зі своїм провідником напереді.

Зразу гадала, що це батько й мати вертають, але пригадала собі, що не чула дзвонів, а коли б

вони їхали, то скрізь на дзвіницях грали би дзвони. Значиться — чужі.

— Не вгадали ви, няню, — казала, сміючись, Мотря, — Ми щолиш загадали собі, а він уже й є.

Стара грізно подивилася на свою панночку: «Ти знову грішиш. Ей, Мотре, Мотре, накличеш ти собі лиха на свою бідну голову, ой, накличеш!»

Нянин син, теж уже добре підтоптаний дідусь, що від довгих літ служив у Кочубеїв і що під його догляд відданий був новий двір у Ковалівці, побачивши над'їжджаючих козаків, вийшов їм назустріч.

— Здорові були, Серафиме! — казав Чуйкевич, пізнавши старого. — Що ви тут робите?

— З ласки панів доглядаю їх нового двора.

— А пани дома?

— Ще не вернулись. Але ясна панночка є. Он там — у городі. — І старий показав на стежку, на котрій стояла Мотря. — Прошу йти до панночки, а козаків я вже приміщу гарно. В нас тут широко. І для цілого полку місце було б.

Чуйкевич пустився в сад. Мотря з нянею розмовляла, ніби й не бачила його. Сап'янцевим черевичком сливку з доріжки скочувала. Одною рукою підперлася, другою щось няні показувала.

Няня, кашляючи, відійшла.

«Богиня!» — майнуло Чуйкевичеві крізь голову.

Підійшовши на кілька кроків до неї, лівою рукою шаблю притримав, правою шапку зняв, до грудей притиснув і поклонився.

— Вітайте, пане Чуйкевич! — сказала Мотря і подала йому руку.

Злегка підніс її до уст:

— Не пізнали мене? Ми ж давні знайомі, від дітей.

— Авжеж, пізнала, коли по прізвищу назвала.

— Так-то й пізнала, коли паном назвала. Я твій слуга. Мотря поправила коралі на шиї і повела рукою по грубій косі, що вінком лежала на її круглій головці. Найкращий вінок, який можна на дівочьку голову вложити.

— Ти до батька? — спитала Мотря, змінюючи нараз свій голос.

— До пана генерального судді лист від гетьмана привожу, Мотре, — відповів козак.

— Від гетьмана?... Що ж він, здоровий? Не жениться?

— Славити Бога, здоровий, а чи жениться, не знаю.

— Про якусь княгиню доповідають, Дольську, чи як її пак.

— Чи одне говорять люди; от і про тебе, про Мотрю Кочубеївну, я чув, нібито вона віддається.

— Ха-ха-ха! Ха-ха-ха! — понеслось по Кочубеєвих садах. Чуйкевичеві здалося, немов це ті великі темно-сині дзвінки роздзвонилися, що їх повно росло біля стежки.

— Чого ж то ми так, ясна панночко, від щирого серця сміємося? — спитався її.

— І як же не сміятися, почувши щось такого? Бо невже ж є такий дурень, щоб здорову голову клав під Євангеліє?

— Гадаю, є, і то не один, — відповів, а подумавши хвилину та набравши відваги, додав: — От них же первий єсьм аз.

Обкинула його очима з ніг до голови:

— Відважний!

— Чому б то ні?

— А тому, що хто візьме мене, велику біду візьме.

— За годину щастя варт вік горювати.

— Всі ви таку пісеньку співаєте, поки нас на неї не піймаєте, а тоді переходите на іншу нуту.

— Мотре! — почав козак, але вона перебила йому:

— Не будемо перекидуватися словами, як діти м'ячем, ходімо краще в хату. Ти здорожений, Київ не в сусідстві, може, й не обідав, а незабаром і вечеряти пора. Ходім! — казала, ніби приказувала, як цариця.

Чуйкевич ішов послушно за нею і не міг надивитися на її стать струнку, гармонійну і на хід ритмічний, як найкращий танець.

— Це наше новосілля, — говорила, заточуючи рукою великий круг. — Завтра, по дневі, роздивишся краще. Гарно тут, гарно, а все ж таки скучно.

— Кому ж тоді весело, як тобі скучно, Мотре? Тільки багатства, так тебе всі милують, Господь ніби створив тебе для щастя і раювання.

— А мені скучно, Іване.

Чуйкевич відповів те, що, мабуть, усякому прийшло б було на гадку:

— Може, ти за подружжям скучаєш?

— Ха-ха-ха! — залунало, як перше. — Пальцем у небо ткнув, а може, голодній кумі хліб на умі? Може, це тобі наскучила гетьманська служба і рад би шаблю за юпку проміняти? А мені прямо скучно, та й годі. Наскучили оці багатства, похлібства, пустомельства, всі ви наскучили мені — розумієш? Всі! — і притупнула ногою. — Який не привіється, все те саме править, як ніжик, складається, медом дише, — ох! Хоч би один щось іншого сказав, щось нового...

— Сама ти винувата, Мотре.

— Я?

— Як не ти, то Господь, що таку гарну тебе створив. Годі на тебе байдуже дивитися, дівчино. Прости, коли вразив.

В словах його почувався біль. Мотря глянула і злякалася: побілів, уста йому посиніли, ліва рука дрижала.

— Що тобі? — спитала зі спочуттям.

— Нічого, Мотренько, нічого. Я ранений... Тільки не кажи нікому. А вже генеральному судді ніяк не треба того знати. Тільки тобі розкажу.

Повела його в двір, в гостинне крило. Тут було тихо. Відчинила одні двері, другі, треті.

— Отут буде тобі добре, спічни!

За хвилину принесла ящик з ліками, вино і воду.

— Дай огляну рану. Не бійся — вмю я всякі болесті лічити. Крім одної, — тут усміхнулася лукаво. — І не зімлію, я не з тих... Рана, як бачу, перев'язана добре, — говорила, — нічого боятися, це з впливу крові і перевтоми... Розкажуй, якщо можеш.

Чуйкевич розказав, як з москалями зчепився: коротко, просто, щоб не виставляти себе героєм. Присіла біля нього на дзиглику, й очі її розпалювалися, сіяли...

— Дощі сполочуть кров, земля трупів прийме, люди вернуть до своєї роботи, — повторив слова старого діда. — Така-то наша Україна.

— Така-то наша Україна, — прошептала за ним. Крізь вікно поміж їх обличчя впав промінь заходячого сонця, як меч.

Примкнула очі і, ніби засоромлена, стиснула його за руку.

— Прости, що я тебе так неввічливо, так дивно привітала. Не будь лихий на мене. Мені дійсно наскучили всі ті білоручки, що підлабузнюються до мене, бісики пускають, не так до мене, як, може, до батькових маєтків. Бачу, що ти не з тих. Будьмо собі приятелями.

Чув, як серце її голосно билося в груді, ніби перепілка у жмені. Забув про рану, про свої пригоди, про весь світ.

— Нехай буде, як ти того хочеш, Мотре, — сказав, не випускаючи її руки.

— І що б нам доля не судила, приятелями оставаймо, як колись, за діточих літ. Подруж багато в світі, а приязні мало.

— Приязні мало... — повторив сумно козак.

— Дивна я, дуже дивна і приятелеві мойому не бажаю, щоб женився зі мною. Біду собі візьме. Правда?

— Не знаю, Мотре. Але якщо маю щиро казати, то все-таки я поборовся би з тою бідюю.

— Який-бо ти! Остав! А то знов щось таке стане поміж нами, ніби хмара, А так гарно було. Так гарно, коли ти розказував... «Така-то наша

Україна...» Відпочивай. Скажу, щоб тобі тут подали вечерю. Тітці повім, що дуже здоровий, спати хоче. Ніхто від мене і слова не добуде. Мені кажи — все одно, що в горючу піч папір кидай. Ще краще, бо в печі попіл останеться, а в мене й того ніхто не добуде. Батька мого не бійся. Він добрий, тільки бідний, хоч такий багач, а мати, — я навіть не знаю, чому моя мати така до тебе прихильна, все лиш «Чуйкевич» та «Чуйкевич»! Аж мені остогид був цей Чуйкевич. Засміялася і вийшла.

«Дійсно, дивна дівчина, — погадав собі козак. — Годі її збагнути. Як море, манить і тягне до себе, незглубиме море... Коли доторкнулася рани, рана перестала боліти. Зате серце болить... «Приятелями будьмо...» Та невже ж буває приязнь між хлопцем і дівчиною? Краще б був гетьман когось другого вислав до Ковалівки, не мене...»

— Краще так, як є! — сказав собі рішучо і примкнув повіки.

Крізь вікно вливалися пахоці літньої ночі. Бовваніли дерева непорушливі, як привиди, десь далеко на виднокрузі викочувався місяць, великий і червоний, як млиновеє коло. В млині часу.

Потемніло небо, та тільки на часок. Бо незабаром вискочили на нього зорі, багато їх, багато, і небо мов повеселішало, знову зробилося ясне, до спокійного моря подібне.

Але тіні з землі вже не уступали.

ЯК ЦЯ РАНА БОЛИТЬ

Чуйкевич поклав лист гетьмана під подушку. Добре, що довів його. А тепер, коли б ще доручити, тоді хай діється що хоче, — він своє діло зробив.

Тільки та рана, та нещаслива рана, щоб вона не прикувала його до ліжка! Почали б питати, звідки вона, з ким бився, коли й за що, і так по нитці, може, дійшли би й до клубка. Цього він боявся, навіть дуже, бо Кочубей, видимо, запопадає царської ласки, і хоч нерадо, а все-таки доніс би московському воєводі про сутичку гетьманського старшини з царськими ратниками, дарма, що ті ратники мордували й грабували спокійний народ.

Ціла надія на Мотрю. Вона обіцяла бути його заступницею перед своїм батьком, а за Мотрине слово можна й голову класти. У неї жіноча врода, але мужеська вдача. Це якась незвичайна дівчина. Як вона слухала його оповідання, аж горіла ціла, сіяла, — руки її дрижали, затискалися, ніби шукали шаблюки. Це якась амазонка.

І Чуйкевичеві прийшов на гадку старий міф про хоробрих, бойких жінок. Амазонка... Чому не посадниця Марта Борецька в своїх молодих літах?... Москва іде, Новгород боронить своєї волі. На його чолі гордо й невстрашенно стоїть посадниця Марта. Вічевий дзвін упав, і вона голову

свою поклала за волю й славу рідного міста-держави.

І замовк, навіки замовк голосний новгородський дзвін, Мартині кості розсипалися в землі, а Москва йде, Москва все йде... Ах, як ця рана палить!

«Мотре, доторкнися до неї своєю дрібною долонею, може, втишиться біль!»

Чуйкевич не міг спати. Йому то зимно було, то гаряче, то весело на душі становилося і надійно, то знов сумно якимось робилося і тривожно. Раз він почував себе сильним і спосібним до великих вчинків, то знов зневіра підкрадалася до його і нашіптувала щонайчорніші гадки. Тоді він вдивлявся у місячне сяйво, що вливалось крізь вікно в кімнату, і хотів побачити Мотрю. Бачив її; як жива, стояла перед ним — близька, але далека. «Кривавий дощ паде на білу лелію, на снігах квітці зимно», — гомоніли в душі зловіщі слова старого паліївця... Що вони значать?... Може, й ніщо, а все ж таки сумно вражають... Така-то наша Україна!.. Велика й багата, як відданиця, розкішна, що всіх манить до себе, криваві свати йдуть, як до Острозької Гальки. Невже ж і їй судилося такою нещасливою бути, як тая безталанна княжна з Острога? Тільки жий і красуйся, як ні одна країна на світі, пишайся степами й ланами, квітчайся садами й дібровами, селами, як у віночку, містами,

як улії рійні, — так ні! Завидує нам нашого щастя доля, насилає ворогів лукавих, грабіжників безсоромних, руйнують і шматують живе твоє тіло, моя ти рідна, безталанна земле...

Так думав собі козак, і в його душі образ Мотрі зливався з образом України, — любов його ставала неподільна.

Місячне сяйво зникало. Крізь вікно видно було зорі. Вартівники перекликалися на валах. Нічний сторож обходив двір і калатав у паркан. Розмовляв з псами, котрих водив з собою.

Кивалися віти дерев. Часом упала спіла грушка в саді. Як ставало тихо, чути було притаєні смішки... Любі розмови.

Над ранком Чуйкевич почув, що уступає жар. Його перестало морозити, і рана не так боліла, — заснув.

Збудився пізно. Видно, не казали його будити. Ніби крізь сон пригадав собі, що хтось легенько відчинив двері і двоє гарних очей витало понад ним.

Глянув у вікно, — сонце стояло високо. Як же він довго спав і як твердо! Та, мабуть, цей сон і поміг йому: почував себе гарно, вірив, що видужає. Ще би то ні, коли такі лікарі його лічать — молодість і Мотря...

Перед возівнею побачив карету зі шкіряною будою, з віконцем ззаду і з великими золоченими

ліхтарями. Візники мили її, витирали, — видно, готовили до дороги. Зі стаєнь провадили шестірню сивих породистих коней. Коні іржали, ніби тішились, що поїдуть трохи в світ.

Чуйкевич догадався, що це повіз для генерального судді і його дружини. Виїде їм назустріч, і вони пересядуть до нього. Підвечір, певно, надтягнуть до Ковалівки.

Кивнув на свого чуру, що також стояв коло того повозу, бо ніщо так не цікавить молодих хлопців, як коні, вози і зброя.

Чура, побачивши у вікні свого пана, побіг мерщій до нього. Приніс подорожнє пuzдро, приладив воду і вбрання.

Чуйкевич одягався і балакав з чурою. Питався, що роблять його люди. Нічого, славити Бога, здорові, тільки двох побилося вночі з тутешніми козаками. Пустили собі трохи крові, але то ніщо, присхне; козакові як не доберешся до кості, то він і не почує. Такий народ.

— А язик за зубами тримають? — питався Чуйкевич.

— Ще б то ні. А о чию ж тут шкуру йде, як не о їх. Ми такому, що одне слово писнув би, голову скрутили б, — загрозив чура.

— Ну, то й гарно, а тепер іди і скажи нашим хлопцям, щоб вони зібралися в тім от ліску направо і щоб чекали мене. Я зараз до них вийду.

Чура побіг, а за хвилину пішов туди й Чуйкевич.

— Здорові були, панове товариші! — привітав їх.

— Здоров'я желаємо вашій милості, — відгукнули йому.

— А ви ж чого так криєтеся позад других, ніби шукаєте холодку в спеку, — питався двох, що стояли позаду. — Ходіть, най подивлюся на вас.

Виступили наперед.

— Ого, як бачу, ви вже й тут не дармували. Як когути, де не стрінуться, там і деруться. А я вам говорив і наказував, щоби ви чемно себе тримали та гетьманському козацтву сорому не робили.

— Ми, ваша милосте, їй-Богу, сорому не зробили, ми нашим супротивникам такого прочухана завдали, що вони до суду-віку тямуватимуть гетьманців.

— Говори до них! — сказав безрадно Чуйкевич. — Вас би так в дибки, то ви на другий раз краще слухали б, що?

Козаки переступали з ноги на ногу. По мові свого старшини бачили, що нині нема що боятися кари.

— За кару, — казав Чуйкевич, — за кару я вас на три дні... пускаю домів. Ви з тутешніх сторін. Ідіть та розважте своїх батьків, сестер і кого там ще хто хоче.

— Щиро дякуємо вашій милості! — гукнули вдоволені козаки.

— Тільки ніяких бешкетів не робити мені ні вдома, ні в дорозі. Уважайте, щоби котрий коня не пропив, бо мамуня добре голову змиє, а батько чуба натре, що таких собі вітрогонів виховали. Завтра перший день, позавтра другий, там третій, а четвертого вранці щоб ви мені тут усі були, як один, — зрозуміли?

— Щиро дякуємо вашій милості, нам, як той казав, досить півкопи слів і палкою в лоб, щоб зрозуміти.

— Так тоді гаразд, рушайте!

За хвилину з Кочубеєвого двора на всі сторони світу летіли гетьманські козаки, і вже, мабуть, не було такої сили, котра б їх назад завернула.

Дворові дівчата з жалем дивилися за ними і зітхали.

Деяка втирала хустиною очі.

Чуйкевич лишився тільки з чурою. Цей був з-під Батурина і в тутешніх сторонах нікого не мав.

— А тобі не скучно, що не пішов? — питався його Чуйкевич.

— Мені з вашою милостою ніколи не скучно.

Чуйкевич погладив його по голові:

— Видно, що на гетьманському дворі служиш.

— По чім?

— А по тім, що влєсливо вмєш говорити.

Чура засоромився.

— Вашу милість просили на снідання.

Чуйкевич щолиш тепер пригадав собі, що він ще не снідав, і побіг до двора.

КОЧУБЕЇ

По сніданню та по добрім обіді, котрий їли втрійку, себто: Чуйкевич, Марія Федорівна і няня, — бо Мотря і до обїду зі свого горища не зійшла, — Чуйкевич пішов до себе. Положився, бо все ще чув біль і утому.

А болїла його не тільки рана. Ще більшого болю завдавала йому Мотря, котра не вийшла до нього. Так гарно вчора розійшлися, обіцяла показати йому своє новосїлля, а нині навіть не спиталася, чи не хворий він гїрше.

Дїйсно, якась незбагнута душа.

Вже дитиною була дуже химерна. Бувало, бавиться, грається з ним, нараз надує уста, здвигне раменами і йде.

— Ти куди?

— Не знаю. Наскучило мені.

Видно, що й тепер так. Тільки діточі химери не такі болючі, як дівоцькі. Тоді як ідеш, — то йди собі! Чи мало для хлопця забав? От яка-будь

гіллячка — і вже кінь готовий, та ще який! Баский та гострий, як у якого сотника.

А скільки пташиних гнізд у садку, скільки риби в річці, — що там дівчина?

Тепер не те. Тепер оця обида глибоко запала в козацьке серце, так глибоко, що, здається, тільки разом із серцем можна знищити її, а забути ніяк. Обидить тебе ворог або навіть приятель вірний, так можеш порухатися з ним, — від чого ж у козака шабля? А рахуйся ти з Мотрею! Найкраще покинути всяку гадку про неї.

Та це так лиш кажеться. Не годен. Усміхнеться до тебе, як не наяві, то у спогаді, і за тим усміхом забудеш про все, простиш, хоч би тобі не знати яку кривду зробила.

Чуйкевич накрив очі долонями і думав. Козацька вдача, козацьке завзяття. Хіба він хто? Який-будь сірачок, що в ласку панську попав і між старшин ускочив і тепер щасливий, як його зневажають? Він гарних батьків син, як не багатством, так родом і заслугами козацькими Мотриної руки гідний. Чого ж вона тоді насміхається над ним? Не хоче його, так хай скаже, а то приязнею якоюсь вивихається, очі замилити гадає. Він не з тих. Передасть лист Кочубеєві, попросається і на тих три дні поїде до Миргорода, до Апостола, а від нього, може, й до своїх скочить. Дівчині найгірше зрадиться, що ти за нею гинеш.

Тоді вона тобою помітати стане. А так, або полковник, або покойник, побачимо...

Глянув у вікно. Така гарна днина. Сонце починає хилитися в долину. Багровіють ліси, золотяться луки, річка рожевіє, ніби соромиться чогось. У таке пополудне як гарно з любою людиною піти подивитися в поле до женців або поїхати до сусідів на хутір який самотній затишний... Мрії!..

Його гадки перебив гамір дзвонів.

Зразу дзвонили десь далеко, в сусідських селах, а тоді чимраз ближче, аж і в тій церкві, що Кочубей недавно за свої гроші збудував, усі дзвони відізналися.

Генеральний суддя до своїх маєтків з Києва від гетьмана і від самого царя вертає.

Кочубей як сам їхав, то звичайно так, щоб люди не знали, бо перед церквами треба було вилазити з карети та підходити до ікон, з якими священники виходили йому настрічу. А він був чоловік огрядний і вигідний. У кареті сидження розкладалося так, що можна було полежати собі. Доводилося і вснути в дорозі, особливо, як з доброї гостини вертав. (Недаром же карету й колискою звали). Але коли з жінкою їхав, то друга річ.

Любов Федорівна любила почесі. Вона так гордо вилазила з повозу і підступала під

благословення благочестивого та ще й у церкву заходила, щоб послухати молебня й дати на боже.

Це вона й тепер скрізь у своїх маєтках робила, і тому щолиш по заході сонця гукнули свіжоуоставлені на валах моздірі, і карета генерального судді, та сама, котру нині рано бачив Чуйкевич на подвір'ї, підкотилася під високі, густо цвяхковані і дашком прикриті ворота.

Гайдуки зіскочили з лавочки за каретою, приставили стільчик до дверей, і Любов Федорівна, припіднявши сіре подорожнє вбрання, вважно зіскочила на поріг. За нею виліз її муж, подав їй руку, і крутою, не улаштованою ще стежечкою йшли вони до двора, що стояв трохи вище на горбочку. Карета завернула кругом на подвір'я.

Біля воріт чекала Марія Федорівна, розцілувалася з сестрою і з швагром, а тоді підступив до них Чуйкевич.

— Го-го-го! — гукнув Кочубей. — Кого я бачу, що за гість!

Чуйкевич обняв його за ноги, а Кочубей пригорнув козака до себе і тримав його довгу хвилину біля грудей, зазначуючи таким чином свою прихильність до нього.

— Та пусти, бо задавиш хлопця! — озвалася Кочубеїха. — Дай, хай і я з ним привітаюся.

Чуйкевич підступив до її руки, а вона поцілувала його в чоло.

— Що ж тебе пригнало до нас, брате? — питався Чуйкевича Кочубей. — Недавно бачилися в Києві, а нині ти до Ковалівки причвалав, скорше від мене. Яким же ти до нас оце случаєм?

— Від гетьмана лист для вашої милості привожу. Звольте прийняти, ось він.

— Го-го-го! Лист від ясновельможного, а я гадав, що ти з власної доброї волі до нас! Чого ж бо то пан гетьмані хоче? Побачимо.

Тримаючи лист, поспішав у двір. Біля нього йшла Любов2-Федорівна, прискорюючи ходи, бо таки добре цікава була, що гетьман пише.

Перед двором чекала Мотря.

Кочубеїха глянула на неї і сказала одне тільки слово:

— Вийшла?

Мотря привіталася з мамою і батьком.

Батько ніби і про лист гетьманський забув, повертав — донькою, як хлопець дівчиною в танці, і з видимим задоволенням приговорював:

— От така! Бач, яка!

— Ходи ж бо вже! — наглила Кочубеїха.

Увійшли в двір...

Мотря лишилася на ганку. Чуйкевич підступив до неї.

— Гарний нині день, — почав, щоб щось сказати.